

SIASI 'O SĪSŪ KALAI SI 'O E KAU MĀ'ONI'ONI 'I HE NGA AHI 'AHO KIMUI NĪ • 'OKATOPA 2015

Li'hona

**Talanoa Mahu'ingá:
Me'a Fakaivía Mo'oni ke
'Ilo 'a e Palaní! p. 32**

Ongo Fo'i Maka Kikité,
Siosefa Sāmita, mo e Tohi
'a Molomoná, p. 10

Ma'u ha Ta'u 100 Fiefia:
Efiafi Fakafāfili 'i 'Apí he
Funga 'o e Māmaní, p. 26

**Toe Fakamatala'i e Pole
'o e Ponokalafí, p. 50**

“Pea lea ‘aki ‘e ia kiate kinautolu ‘a e fakatātā ‘e taha; ‘Oku tatau ‘a e pule‘anga ‘o e langí mo e méa fakatupu, na‘e to‘o ‘e ha fefine, ‘o ‘ai ki he fua mahoā ‘e tolu, kae ‘oua ke fakatupu kotoa pē ia.”

Mātiu 13:33

NGAAHI PŌPOAKÍ

- 4 **Pōpoaki 'a e Kau Palesitenisi 'Uluaki: Ikuna Kae Kei Ulo Pē Ho'o Amá**
Fai 'e Palesiteni Dieter F. Uchtdorf
- 7 **Pōpoaki 'a e Faiako 'A'ahi: Ngaahi 'Ulungaanga Fakalangi 'o Sīsū Kalaisi—Fonu 'i he Manava'ofa mo e 'Ofa**

NGAAHI TALANOALALAHÍ

- 10 **Siosefa ko e Tangata Kikitē**
Fai 'e Richard E. Turley Jr., Robin S. Jensen, pea mo Mark Ashurst-McGee
Na'e founa fēfē 'a e malava 'e he Palōfita ko Siosefā 'o fakakakato hono uiui 'i ko ha tangata kikitē mo liliu 'a e Tohi 'a Molomonā?

- 18 **Ngaahi Lea ke Liliu Hotau Māmaní**
Fai 'e Norman C. Hill
Na'e tākiekina 'e he feinga ha fakataha alēlea 'i ha vahefonua 'i Kana ke ako 'i e poto he tohi mo e laukongā, ki ha tāpuaki ta'efa'a-laua ki ha kāingalotu 'e nī'ihī.

- 22 **Ako'i e To'u Tupú ke Taki 'i he Founa 'a e Fakamo'ui**
Fai 'e Carol S. McConkie
Ko e to'u tupú 'a e kau taki 'o e Siasí 'i he kaha'ú, ka te nau lava 'o ma'u ha ngaahi a'usia fakatakimu'a 'i he 'ahó ni.

- 26 **Fakamanatua 'o e Efiāfi Fakafāfili 'i 'Apí**
Vakai ki he anga e kau mai 'a e kāingalotu 'i he founa 'o e māmaní ki he 'ekitititi mahu'inga ko 'eni hono fakamālohia e fāfili.

- 32 **Ko e Palani 'o e Fakamo'ui: Ko ha Mata'ikoloa Toputapu 'o e 'Iló ke Tataki Kitautolu**
Fai 'e 'Eletā Robert D. Hales
Na'e hoko 'etau poupu ki he palani 'etau Tamai Hevaní ko e kī ia ki he'etau lavame'a 'i he maama fakalaumāliē, pea 'oku kei hoko pē ko e kī ki he'etau lavame'a 'i he mo'ui ni.

NGAAHI TAFa'AKÍ

- 8 **Ko e Ngāue 'i he Siasí: Ne Fe'unga nai 'Eku Ngāué?**
Fai 'e Brooke Barton
- 9 **Ngaahi Fakakaukāu: Hiná pe Melení?**
Fai 'e Rachel Cox
- 40 **Ngaahi Le'o 'o e Kau Mā'oni'oni 'i he Ngaahi 'Aho Kimui Ní**
- 80 **Kae 'Oua Ke Tau Toe Fe'iloaki: Ko e Hala ki he Malu'angá**
Fai 'e Palesiteni Henry B. Eyring

'I HE TAKAFÍ

'I mu'a: Tā fakatāta'a 'i 'o e 'atā 'e Cody Bell.
'I loto he takafi mu'a: Faitaa 'i © StockFood/
Talbot, Barbara. 'I loto he takafi mu': Faitā
'a Tiffany Myloan Tong.

44

44 Mo'ui 'i he Loto Mo'oni

Fai 'e Randall L. Ridd
*'E tokoni'i koe 'i ho'o sivilivi'i
 e 'uhiga ho'o ngaahi fili ke
 toe mahu'ingamālie ange
 ai ho'o mo'ui.*

48 Tuí, Ngāue Tokoní, mo ha Fo'i Mā

Fai 'e Nissanka (Nissh)
 Muthu Mudalige
*Na'a ku fie 'alu 'o ako'i mo e ongo
 faifekai; ka na'e 'ikai te u 'ilo pe
 'e founga fēfē ha'aku a'u ki ai.*

*Vakai angé pe te
 ke lava 'o 'ilo'i e
 Liahona 'oku fu-
 fuu'i he makasini
 ko 'ení. Tokoni:
 Ko e fē te ke lava
 'o ma'u tokoni mei
 ai he taimi 'oku
 'ikai te ke 'ilo ai
 e me'a ke fai?*

56

50 Ko e Fakaakeake mei he Tauhele 'o e Ponokalafi

Fai 'e Eletā Dallin H. Oaks
*Ngaahi tefito'i mo'oni 'e nima ke
 tokoni'i koe ke ke matatali 'a e mī-
 tia 'oku hā ai e me'a fakasekisuale.*

56 'I he Feitu'u Totonu he Taimi Totonu

*'I he taimi 'e ni'ihī 'oku ke 'ilo pē
 'oku 'i ai hono 'uhinga hono tuku
 koe 'e he 'Otuā—pe ni'ihī kehē—
 'i he feitu'u 'oku ke 'i ai.*

58 Pousitā: Ko Ho'o Tohi 'o e Mo'ui

59 'Otu Lea ki he 'Otu Lea: Sēnesi 1:26–27

60 Ko 'Eku Fekumi ki he Mo'oni

Fai 'e Peng Hua
*'I he'eku tupu haké, ne ako'i au
 'oku 'ikai ha 'Otua, ka ne u fie
 ma'u ke u 'ilo'i 'iate au pē.*

62 Kau Talavou mo e Kau Finemui Ma'ongo'onga 'i he Folofolá

Fai 'e Gisela Guthier
*Ne fehengahangai 'i he folofolá ha
 to'u tupu hangē pē ko koé mo ha
 ngaahi faingata'a mo e 'ahi'ahi.
 Ko e hā te ke lava 'o ako mei he'e-
 nau sippinga 'o e tuí mo e loto to'á?*

64 Ngaahi Fehu'i mo e Tali

*'E founga fēfē ha'aku ma'u ha
 nonga 'i he mālōlō 'oku fine'eiki—
 neongo ne mau 'osi 'aukai mo lotu
 ke ne mo'ui?*

72

66 Ko ha Fili Ikuna

Fai 'e Marissa Widdison
*Faifai angé kuo toki ma'u e fainga-
 mālie 'o Melina ke ne va'inga
 'i ha timi ikuna. Ka 'e lava nai
 'o va'inga 'i he 'Aho Sāpaté?*

68 Tuliki 'o e Fehu'i

*Ko e hā 'oku ke sai'ia taha ai 'i
 ho'o hoko ko e mēmipa 'o e Siasí?*

69 Ko 'Etau Pēsī

70 Taimi 'o e Folofolá: Ko Pita, Koniliusi, mo e 'Āngeló

Fai 'e Erin Sanderson

72 Kumi Tokoni

Fai 'e Kimberly Reid
*Na'e mamata 'a Tame ki ha me'a
 na'e 'ikai totonu ke ne mamata ki
 ai, ka na'a ne ilifia ke talaange
 ki he'ene ongomātu'ā.*

74 'Oiaue! Ko e Hā Leva 'e Fai he Taimi ní?

*Ko e hā 'oku totonu ke ke fai 'i
 ha'o sio ki ha me'a 'oku ke 'ilo
 'oku 'ikai sai?*

75 Ko e Hina 'a Paulá

*Na'e 'ikai 'amanaki 'a Paula
 ia te ne fu'u lahi fē'unga ke 'alu
 'o ngāue fakafaifekau hangē ko
 hono ta'oketē.*

79 Mūsiká: Taha he Milioná

Fai 'e Jan Pinborough pea
 mo Michael F. Moody

'OKATOPA 2015 VOLUME 39 FIKA 10
LIAHONA 12570 900

Ko e makasini fakavaha'apule'anga 'eni 'a e Siasí 'o Sisū Kalaisi 'o e Kau Mā'oni'oni 'i he Ngaahi 'Aho Kimui Ni

Ko e Kau Palesitenisi 'Uluaki: Thomas S. Monson, Henry B. Eyring, Dieter F. Uchtdorf

Ko e Kōlomu 'o e Kau 'Aposetolo 'e Toko Hongofulu Mā Ua: Russell M. Nelson, Dallin H. Oaks, M. Russell Ballard, Richard G. Scott, Robert D. Hales, Jeffrey R. Holland, David A. Bednar, Quentin L. Cook, D. Todd Christofferson, Neil L. Andersen

'Ētita: Joseph W. Sitati

Kau 'Ētivalaisa: Randall K. Bennett, Craig A. Cardon, Christoffel Golden, Larry R. Lawrence, James B. Martino

Talēkita Pulē: David T. Warner

Talēkita 'o e Tokoni ki he Fāmili mo e Mēmpira:

Vincent A. Vaughn

Talēkita 'o e Ngaahi Makasini 'a e Siasí: Allan R. Loyborg

Pule Pisini: Garff Cannon

Talēkita Pulē: R. Val Johnson

Tokoni 'Ētita Pulē: Ryan Carr

Tokoni Faipulusi: Megan VerHoef

Timi ki hono Tohi mo hono 'Ētita: Brittany Beattie, David Dickson, David A. Edwards, Matthew D. Flittton, Lori Fuller, Garrett H. Garff, LaRene Porter Gaunt, Jill Hacking, Charlotte Larcabal, Mindy Anne Leavitt, Michael R. Morris, Sally Johnson Odekirk, Joshua J. Perkey, Jan Pinborough, Richard M. Romney, Paul VanDenBerghe, Marissa Widdison

Talēkita Pule Faka'āti: J. Scott Knudsen

Talēkita Faka'āti: Tadd R. Peterson

Kau Ngāue ki hono Fokotu'utu 'o e Makasini: Jeanette Andrews, Fay P. Andrus, Mandie M. Bentley, C. Kimball Bott, Thomas Child, Nate Gines, Colleen Hinckley, Eric P. Johnson, Susan Lofgren, Scott M. Mooy, Mark W. Robison, Brad Teare, K. Nicole Walkenhorst

Kou'otinea Intellectual Property: Collette Nebeker Aune

Pule he Fakatahataha 'o e Makasini: Jane Ann Peters

Timi ki he Fakatāta mo e Fakatahataha 'o e Makasini:

Connie Bowthorpe Bridge, Julie Burdett, Katie Duncan, Bryan W. Gygi, Denise Kirby, Ginny J. Nilson, Gayle Tate Rafferty

Fokotu'utu: Jeff L. Martin

Talēkita ki he Pāki: Craig K. Sedgwick

Talēkita ki hono Tufaki: Stephen R. Christiansen

Kau Ngāue ki he Liahonā 'i Tongā:

'Ētita Tūlima L. Finau

Tokoni 'Ētita Patrick Taufa

Kaungā 'Ētita

Ko e totongi ki hono fakakāto'a 'o e ngaahi Liahona he ta'ū oku TOP \$3.60. Ko e tu'a-sila 'eni ke fai mai ki ai 'a e totongi mo e ngaahi faka'ekēkē: Senitā Tufaki'anga Nūnau, Siasí 'o Sisū Kalaisi 'o e Kau Mā'oni'oni 'i he Ngaahi 'Aho Kimui Ni, PO Box 109, Nukualofa, Tongatapu, Tonga. Telefoni (676) 29-176.

Ke mā'u 'a e ngaahi totongi ki ho'o makasini 'i he ngaahi fonua mavahe mei he 'lunaiteti Siteiti mo Kānata, 'alu ki he store.lds.org pe fetu'utaki ki he senitā tufaki'anga nūnau 'a e Siasí pe taki fakauoti pe fakakōlo.

'Omi 'a e ngaahi fakamatalā mo e ngaahi faka'ekēkē he 'nitaneti 'i he liahona.lds.org; 'i he meili ki he Liahona, Rm. 2420, 50 E. North Temple St., Salt Lake City, UT 84150-0024, USA; pe 'i-meili ki he liahona@ldschurch.org.

Ko e Liahona (ko ha lea 'i he Tohi 'a Molomonā 'oku 'uhinga ia ko e "kāpasa" pe me'a "fakahinohino") 'oku pulusi 'a e Makasini Fakavaha'apule'anga 'i he lea faka-'Alapēniā, 'Amēniā, Pisilama, Kempoutia, Pulu'āliā, Sepuano, Siana, Siana (fakafainofua), Koloēsia, Seki, Tenima'ake, Hōlani, Pilitāniā, Esitōniā, Fisi, Finilani, Falaniseē, Siamanē, Kalisi, Hungali, 'Asilēni, 'Itonēsia, 'Itali, Siapani, Kilipati, Kōlā, Letiviā, Lifuēniā, Malakasi, Māseili, Mongokōliā, Noauē, Pōlani, Potukali, Lumēniā, Lūsia, Hāmoa, Silovēniā, Sipeini, Suisalani, Sūetēni, Sūahili, Takālokā, Tahiti, Taileni, Tongā, 'Iukuleini, 'Eitu mo e faka-Vietinēni. ('Oku kehekehe pē 'a e tu'o lahi hono pulusi, 'o fakatatau mo e lea fakafonua.)

© 2015 'e he Intellectual Reserve, Inc. Mā'u 'a e ngaahi totonu fakalao kotoa pē. Paaki 'i he lunaiteti Siteiti 'o 'Amelikā.

'E lava ke hiki ha tatau 'o e ngaahi fakamatala mo e ngaahi fakatāta 'i he Liahonā ke fakāaonga 'i he ngaahi me'a 'a e Siasí 'oku 'ikai fakakomēsiale pe fakāaonga pē 'i 'api. He 'ikai lava ke hiki tatau ha ngaahi nūnau 'oku fakahaa' atu ai hano fakatapu'apai, 'i he tafa'aki 'oku fakamatala ai e tokotaha 'oku 'aana e fakatāta. 'Oku totonu ke fakatu'asila 'a e ngaahi fehu' ki he Intellectual Property Office, 50 East North Temple Street, Salt Lake City, UT 84150, USA; 'i-meili: cor-intellectualproperty@ldschurch.org.

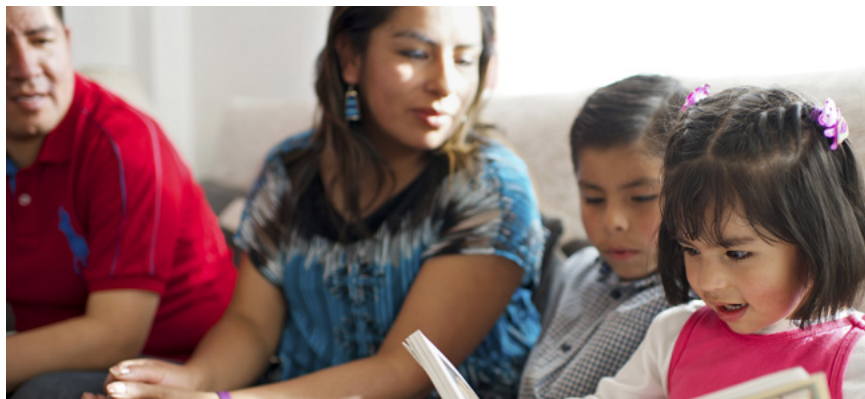
For Readers in the United States and Canada:

October 2015 Vol. 39 No. 10. LIAHONA (USPS 311) Tongan (ISSN 1522-9254) is published monthly by The Church of Jesus Christ of Latter-day Saints, 50 East North Temple, Salt Lake City, UT 84150. USA subscription price is \$10.00 per year; Canada, \$12.00 plus applicable taxes. Periodicals Postage Paid at Salt Lake City, Utah. Sixty days' notice required for change of address. Include address label from a recent issue; old and new address must be included. Send USA and Canadian subscriptions to Salt Lake Distribution Center at address below. Subscription help line: 1-800-537-5971. Credit card orders (Visa, MasterCard, American Express) may be taken by phone. (Canada Poste Information: Publication Agreement #40017431)

POSTMASTER: Send all UAA to CFS (see DMM 707.4.12.5). NONPOSTAL AND MILITARY FACILITIES: Send address changes to Distribution Services, Church Magazines, P.O. Box 26368, Salt Lake City, UT 84126-0368, USA.

Ngaahi Fakakaukau Ma'a e Efiaki Fakafamili 'i 'Api

'Oku 'i he makasini ko 'eni ha ngaahi fakamatala mo e ngaahi 'ekitiviti 'e lava ke fakāaonga 'i he efiaki fakafamili 'i 'api. Ko ha sippinga 'eni 'e ua.

"Fakamanatua 'o e Efiaki Fakafamili 'i 'Api," peesi 26:

Neongo ai pē pe 'oku ke fakahoko 'a e efiaki fakafamili he uike kotoa pe ko e fuofua taimi 'eni, fakakaukau ke fakahoko ha efiaki fakafamili makehe 'i hono fakailonga 'o e efiaki fakafamili 'i 'api! Te ke lava 'o lau 'a e fakamatalā ke ke vakai ki he fiefia 'a e ngaahi famili he funga 'o e māmanī ke mā'u ha taimi feohi lolotonga 'enau ako ki he ongoongolelei. Fakakaukau ke alea'i e founga te mou lava'i ai ho'omou taumu'a ke kei fakahoko 'a e efiaki fakafamili 'i 'api. 'E founga fēfē nai ha'o fulihi ke ne feau e ngaahi fie mā'u ho famili? Te ke toe ala fakatukupaa'i ho famili ke fakamu'omu'a 'a e tukufakaholo ta'u 'e

100 ko enī 'i ho 'api, 'o tatau ai pē pe ko e hā e tūkunga.

"Ko e Kumi Tokoni," peesi 72: Fakakaukau ke lau fakataha ho famili e fakamatalā pea alea'i leva 'a e ngaahi fehu'i ko 'eni: (1) Ko e hā e fa'hinga imisi pe mītia 'e ala mātā 'e he fānaū? (2) Ko e fē 'i he ngaahi me'a ko iā 'e 'ikai sai kiote kitautolu ke tau vakai pe tokanga taha ki ai? (3) Ko e hā 'e fai 'e he tokotaha takitaha 'i ha tūkunga 'oku nau sio pe fanonga ha me'a 'oku nau 'ilo 'oku 'ikai totonu? Alea'i e ngaahi founga mei he "'Oiaue! Ko e hā leva 'e fai he taimi ni?" 'i he peesi 74 kapau 'oku ke fie mā'u tokoni 'i ha ngaahi fakakaukau (hola mei he tūkunga ko iā, talanoa ki he mātu'a, fai ha ngāue tokoni, etc.).

'I HO'O LEA FAKAFONUÁ

'Oku mā'u 'a e Liahonā mo e ngaahi nūnau kehe 'a e Siasí 'i ha ngaahi lea fakafonua lahi 'i he languages.lds.org. Vakai ki he Facebook.com/liahona.magazine ke mā'u ha ngaahi fakakaukau ki he efiaki fakafamili 'i 'api, ngaahi tokoni ki he lēsoni he Sāpatē, mo e ngaahi fakamatala te ke lava 'o vahevahe mo ho famili mo e kaungāme'a (Peesi Feisipuka 'i he Lea Faka-Pilitāniā, Faka-Sipeini mo e Faka-Potukali pē).

NGAAHI TEFITO 'I HE MAKASINI KO 'ENI

'Oku fakafongā 'i he ngaahi mata'ifikā 'a e 'uluaki peesi 'o e fakamatalā.

'Aho Sāpatē, 66
Efiaki fakafamili 'i 'api, 26
Faivelengā, 4
Fakahā, 80
Folofolā, 18, 59, 62
Fuakava Fo'ou, 70
Fuakava Motu'a, 59
Hisitōlia 'o e Siasí, 10
Kaingalotu 'o e Siasí, 68
Kau palōfitā, 10, 80
Lotu, 43, 64, 72
Manava'ofa, 50
Matē, 64

Mitiā, 50, 72, 74
Ngaahi Fakataha Alēleā, 18
Ngaahi fatongia faka-Siasí, 8
Ngaahi me'a 'oku fakamu'omu'a, 9
Ngaahi Temipalē, 69
Ngaahi Tu'utu'uni, 9, 44, 58, 66
Ngāue fakafaifekaú, 44, 48, 60, 70
Ngāue tokoni, 8, 56
Nofomalī, 32

'Ofa faka-Kalaisi, 7
Palani 'o e fakamo'ui, 32
Ponokalafi, 50, 72
Poto 'i he laukongā mo e tohi, 18
Siosefa Sāmīta, 10
Sisū Kalaisi, 7
Tau'atāina ke Filī, 32
Tohi 'a Molomonā, 10, 44
To'uTupū, 22, 62
Tu'unga Fakatakimu'a, 22
Ue'i fakalaumaliē, 40, 41, 42, 56
Ulu'i, 60

Fai 'e Palesiteni
Dieter F. Uchtdorf

Tokoni Ua 'i he Kau
PalesitenisĪ 'Uluakí

Ikuna

KAE KEI ULO PĒ HO'O AMÁ

IKalisi he kuongamu'á, ne fe'auhi ha kau tangata lova 'i ha lova lele'i ama (hangē ha lova lele fuká) ne 'iloa ko e *lampadedomia*.¹ 'I he lová, ne pukepuke 'e he kau lová ha fo'i ama pea fetongi ia ki he tokotaha lova hokó kae 'oua kuo fakalaka 'a e mēmipa faka'osi 'o e timí 'i he tepí.

Na'e 'ikai foaki 'a e palé ki he timi na'e oma tahá—na'e foaki ia ki he fuofua timi ne a'u ki he tepí 'oku kei ulo pē 'a e fo'i amá.

'Oku 'i ai ha lēsoni fisifisimu'a 'i heni, ko e taha ne ako'i 'e he kau palōfita 'o e kuongamu'á pea mo onopōnī: lolotonga 'oku mahu'inga ke kamata'i 'a e lová, 'oku mātu'aki mahu'inga ange ke tau a'u ki he tepí kae kei ulo 'etau amá.

Ne Mālohi e Kamata 'a Solomoné

Ko e Tu'i ma'ongo'onga ko Solomoné 'a e sīpinga 'o ha taha ne mālohi 'ene kamatá. 'I he'ene kei si'i, na'á ne "ofa ki he ['Eikí], pea na'e 'eve'eva ia 'i he ngaahi fekau 'a Tēvita ko 'ene tamaí" (1 Ngaahi Tu'i 3:3). Na'e hōifua 'a e 'Otuá kiate ia peá Ne folofola 'o pehē, "Kole ha me'a ke u foaki kiate koe" (1 Ngaahi Tu'i 3:5).

Na'e 'ikai te ne kole 'a e tu'umālié pe ko ha mo'ui fuoloa, ne kole 'e Solomone "ha loto poto ke fakamāu'i ho kakaí, koe'uhí ke u fa'a 'ilo totonu 'a e leleí mo e kovi" (1 Ngaahi Tu'i 3:9).

Na'e fakahōifua 'eni ki he 'Eikí 'o 'ikai ngata pē He'ene tāpuekina 'aki 'a Solomone e potó ka ko ha tu'umālie lahi 'aupito mo ha mo'ui fuoloa.

Neongo na'e mātu'aki poto 'aupito 'a Solomone mo fai ha ngaahi ngāue ma'ongo'onga lahi, ka na'e 'ikai a'u ki he tepí 'oku kei mālohi. Me'apango, 'i he fakaikuiku 'o 'ene mo'uí, "na'e fai kovi 'a Solomone 'i he 'ao 'o e ['Eikí], pea

na'e 'ikai muimui haohaoa ia ki he 'Eikí, 'o hangē ko Tēvita ko 'ene tamaí" (1 Ngaahi Tu'i 11:6).

Ko Hono Ikuna'i 'Etau Lová

Ko e tu'o fiha nai 'eni 'etau kamata'i ha me'a pea 'ikai 'osi? Kai fakaholó? Ngaahi polokalama fakamālohisinó? Tukupā ke lau faka'aho e folofolá? Fili ke hoko ko ha ākonga lelei ange 'a Sīsū Kalaisi?

Ko e tu'o fiha nai 'eni 'etau fa'u ha ngaahi taumu'a 'i Sanuali pea hihiki 'osikiavelenga hake 'i ha lau 'aho, ha ngaahi uike, pe ha ngaahi māhina pea a'u pē ki 'Okatopá, kuo hōloa pea ngāvaivai 'etau faka'utumauku 'i he'etau tukupaá?

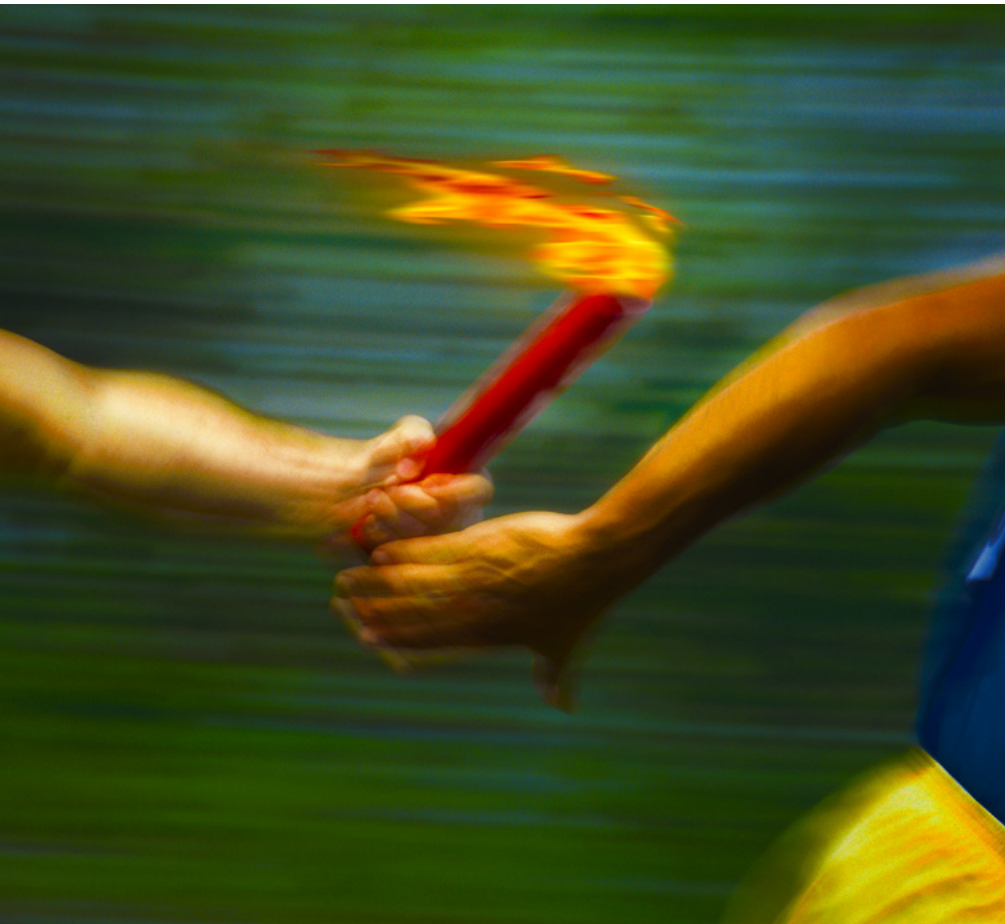
'I he 'aho 'e taha na'á ku sio ai ki ha fakatātā fakaoli 'o ha kulí ne tokoto 'i he tafa'aki 'o ha lau'i pepa kuó ne haluhalu. 'Oku tohi ai 'o pehē, "Tohi Fakamo'oni 'o e Ako Talangofua 'a e Kulíi."

'Oku tau pehē he taimi 'e ni'ihī.

'Oku 'i ai 'etau ngaahi taumu'a lelei; 'oku tau kamata vēkeveke; 'oku tau fie ma'u ke fai hotau lelei tahá. Ka 'i he iku'angá 'oku tau tuku 'etau ngaahi taumu'á ke iku haluhalu, si'aki, pea ngalo atu.

Ko e natula fakaetangata pē ia ke humu, tō, pe fie holomui mei he lová he taimi 'e ni'ihī. Ka 'i he'etau hoko ko e kau ākonga 'a Sīsū Kalaisi, 'oku tau tukupā ke 'oua na'a ngata pē 'i he'etau kamata'i e lová ka ke ikuna'i foki—pea ikuna'i ia kae kei ulo lahi pē 'etau amá. Na'e tala'ofa 'e he Fakamo'uí ki He'ene kau ākongá, "Ka ko ia 'e fa'a kātaki 'o a'u ki he ngata'angá, ko ia ia 'e mo'uí" (Mātiu 24:13).

Tuku ke u toe fakalea atu 'a e me'a ne tala'ofa mai 'e he Fakamo'u'i 'i hotau 'ahó: Kapau te tau tauhi 'Ene ngaahi fe-kaú pea ikuna kae kei ulo 'etau amá, te tau ma'u 'a e mo'ui ta'engata, 'a ia ko e ma'ongo'onga taha 'i he ngaahi me'a-'ofa kotoa pē 'a e 'Otuá (vakai ki he T&F 14:7; vakai foki ki he 2 Nifai 31:20).

Ko e Maama 'Oku 'Ikai Pē Ke Maté

'Oku tau fa'a lotosi 'i he taimi 'e ni'ihili hili 'etau humú, toó, pe loto fo'i, pea tui kuo mate 'etau māmá pea kuo 'ulungia 'etau lová. Ka 'oku ou fakamo'oni atu 'e 'ikai 'aupito lava ke tāmatai 'a e Maama 'a Kalaisi. 'Oku maamangia ia 'i he po'uli lōlōó pea 'e toe ulo ia 'i hotau lotó 'o kapau 'e fakavaivai hotau lotó kiate Ia (vakai ki he 1 Ngaahi Tu'i 8:58).

Tatau ai pē pe ko e hā hono tu'o lahi pe fuoloa 'etau toó, 'oku kei ulo lahi pē 'a e Maama 'a Kalaisi. Pea na'a mo e po'uli lōlōó, kapau te tau 'unu kiate Ia, 'e 'ufikaua 'e He'ene maamá 'a e 'ata fakapo'uli pea toe fakaulo hotau laumālié.

Ko e lová ni 'o e tu'unga fakaākongá 'oku 'ikai ko ha lova taimi nounou; ko ha malafoni ia. Pea 'oku 'ikai hano fu'u 'aonga e vave ia 'etau lelé. Ko hono mo'oní, ko e founga pē 'e taha 'oku tau lava ai 'o 'ulungia 'i he lová ko ha'atau holomu'i pe loto fo'i.

Koloa pē ke tau tu'u hake pea 'unu ke ofi ki hotau Fakamo'u'i, te tau ikuna 'a e lová mo kei ulo lahi 'etau amá.

He ko e amá 'oku 'ikai ko kitautolu 'oku mahu'ingá pe ko e me'a 'oku tau fa'i.

Ko e Fakamo'ui 'o e māmaní 'oku mahu'ingá.

Pea ko ha Maama ia 'e 'ikai 'aupito teitei poipoila. Ko ha Maama ia 'okú ne fakamaama 'i 'a e fakapo'ulí, faito'o hotau kafó, pea maamangia 'i he loto-lotonga 'o e mamahi taupotu tahá mo e po'uli lōlōó.

Ko ha Maama ia 'oku mahulu ange 'i he me'a kotoa 'oku fa'a mahinó.

Fakatau ange kiate kitautolu taki-taha ke tau ikuna 'i 'a e hala kuo tau kamatai. Pea 'i he tokoni hotau Fakamo'u'i mo hotau Huhu 'i ko Sīsū Kalaisi,

te tau ikuna fiefia ai pea kei ulo pē 'etau amá. ■

MA'U'ANGA FAKAMATALÁ

1. *Harpers Dictionary of Classical Antiquities* (1898), "Lampadedromia," www.perseus.tufts.edu/hopper. 'Oku fakamatala 'i 'e Posaniasia ha lova lele 'i ama kehe, meimei toko taha mei he ha'a, ka 'oku 'ikai foaki 'e he kau puke amá ia 'enau fo'i amá. Ka 'i he *lampadedromia*, ko e ikuná 'a e fuofua tokotaha 'oku a'u ki he tepí 'oku kei ulo 'ene fo'i amá.

KO E FAIAKO MEI HE PŌPOAKI KO 'ENÍ

Fakakaukau ke fakalotolahi 'a kinautolu 'okú ke ako'i ke nau fakakaukau loto pe 'oku nau 'i fē 'i he'enau "ngaahi lova" 'o e mo'ui. 'Oku ulo lahi nai 'enau amá? Te ke lava 'o lau 'a e konga lea 'oku pehē ko e Maama 'a Kalaisi ko "ha Maama 'okú ne fakamaama 'i 'a e fakapo'ulí, faito'o hotau kafó, pea maamangia 'i he loto-lotonga 'o e mamahi taupotu tahá mo e po'uli lōlōó." Fakakaukau leva ke alea 'i mo kinautolu 'okú ke ako'i 'a e founga kuo tokoni 'ai 'e he Maama 'a Kalaisi 'enau mo'ui 'i he kuohilí mo 'enau mo'ui 'i he lolotonga ní.

Toloaki Ho'o Amá: Polokalama 'Ahi'ahi 'Aho 'e 30

Ki he to'u tupu 'o e Siasí 'oku femo'uekiná, 'oku faingofua pē ke ke femo'uekina 'i ha tō'onga mo'ui, tautautefito ki he ngaahi me'a fakalaumālié. 'Oku tau lau 'etau folofolá, lotu, pea moihū 'i he founa tatau 'i he meimei 'aho kotoa pē pea tau fifili leva ki hono 'uhinga 'oku hangē ai 'oku tau ki'i tatūsia fakalaumālié.

Ko e taha e ngaahi founa fisifisimu'a taha ke kei tauhi ai e ulo lahi ho'o amá ko hono fakapapau'i 'okú ke ma'u ha ngaahi a'usia fakalaumālie 'oku mahu'ingamālié. Ka 'oku faingofua ange hono lea 'akí 'i hono fakahokó, ko ia ko ha fokotu'u 'eni ke tokoni'i koe ke hokohoko atu ho'o fakalalakaka fakalaumālié: Fakakaukau ki ha ngāue fekau'aki mo e ongo-ongolelei 'oku te'eki ke ke fakahoko kimu'a (pe tātaaitaha hono fakahokó) pea tukupā ke fai ia he 'aho kotoa pē 'i ha māhina 'e taha. Te ke lava pē 'o kamata si'isi'i koe'uhí te ke toki 'ilo

'oku faingofua ange ke liliu e fanga ki'i liliu si'isi'i ke tu'uloa. 'I hono fai 'o e ngaahi me'a 'oku 'ikai ke tau fu'u alāanga ki ai 'oku ala fie ma'u ha tui mo ha vilitaki lahi ange meiate ki-tautolu, ka 'i he taimi 'oku tau fai ai iá, 'oku tau fakaafe'i 'a e Laumālie Mā'oni'oni ke 'iate kitautolu, pea 'oku tau fakahaa'i ai ha tui ma'ongo'onga ange 'i he Tamai Hēvaní mo ha holi ke ofi ange kiate la. Ko ha ngaahi fakakaukau 'eni 'e nīhi ke ke kamata 'aki:

- Fokotu'u ha taumu'a ke fai ho'o lotu pongipongí mo e efiafi. Feinga ke lotu le'o lahi.
- 'Ā vave pea lau ho'o folofolá 'i ha miniti 'e 15 kimu'a e akó.
- Lau e ngaahi lea mei he konifelenisi lahi kuo 'osí.
- Vahevahe ha potufolofola mei he Tohi 'a Molomoná 'i he mītia fakasōsialé.
- Fanongo ki he ngaahi himi pe hiva 'a e Siasí kae 'ikai ko ho'o hiva angamahení.

FĀNAÚ

'Ai Ho'o Amá ke Ulo Lahi Ange

I'ha taimi fuolao 'i Kalisi, na'e 'i ai ha lova ne pukepuke 'ai 'e he kau lová ha fo'i ama 'oku ulo. Ko ia pē te ne lele'i kakato e lová kae kei ulo 'ene amá, ko e ikuná ia. Ne pehē 'e Palesiteni 'Ukitofa 'oku hangē pē 'a e mo'ui

ko e lova ko iá. Ko e ama 'oku tau pukepuké ko e Maama 'i'a Kalaisí. 'I he'etau fāifeinga ke hangē ko Sīsū Kalaisí, 'oku tau 'ai ke ulo lahi ange ai 'etau amá.

Malimali pe fakatalanoa ki ha taha 'oku ngali tuenoa

Loto 'ita ki ha taha

Tokanga'i ho sinó

Fakakata'aki ho tuonga'ané pe tuofefiné

Talangofua ki he palōfitá

Loto fo'i he taimi 'okú ke fai ai ha fehalaaki

Tokoni'i ha taha

Valivali e ngaahi fo'i siakalé, 'a e ngaahi me'a 'e lava 'e he ki'i tamasi'i ko 'eni 'o fai ke hangē ai ko Sīsúu mo 'ai 'ene fo'i amá ke ulo lahi ange.

Ako 'i he fa'a lotu 'a e fakamatala ko 'enī pea feinga ke 'ilo'i 'a e me'a ke vahevahé. Ko e hā ha founa 'e hanga ai 'e ha mahino kiate koe e ngaahi 'ulungaanga fakalangi 'o e Fakamo'uī, 'o fakatupulaki ho'o tui kiate Iá mo tāpuekina ai 'a kinautolu 'okū ke tokanga'i 'i he faiaiko 'a'ahí? Ke ma'u ha fakamatala lahi ange, 'alu ki he reliefsociety.lds.org.

Ngaahi 'Ulunga-anga Fakalangi 'o Sīsū Kalaisí—Fonu 'i he Manava'ofa mo e 'Ofa

Ko ha konga 'eni 'o e Ngaahi Pōpoaki hokohoko 'a e Faiaiko 'A'ahí 'oku hā ai 'a e ngaahi 'ulungaanga fakalangi 'o e Fakamo'uī.

'O ku fakamatala'i 'e he Fakahino-hino ki he Ngaahi Folofolá 'a e manava'ofá "ko e 'ofa ia 'oku mā-'olunga, faka'eieiki, mo mālohi tahá" ("Manava'ofá"). Ko e 'ofa haohaoa ia 'a Sīsū Kalaisí. 'I he'etau ako kia Sīsū Kalaisi mo fāifeinga ke hangē ko Iá, 'e kamata ke tau ongo'i "Ene 'ofa hao-haoá 'i he'etau mo'uī pea ue'i kitautolu ke tau 'ofa mo tokoni ki he nī'hi kehé 'o hangē pē ko ia na'á Ne mei faí. Ne pehē 'e Palesiteni Tōmasi S. Monisoni, "Ko e manava'ofá ko ha'ate kātaki'i ha taha kuo faihala mai." Ko hono fakafepaki'i ia e ongo'i 'itangofuá. Ko hono tali ia 'o e ngaahi vaivaí mo e tōnounou. Ko hono tali ia 'o e kakaí 'i honau tu'unga totonú. Ko e vakai atu ia 'o fakalaka 'i he fōtunga fakaesinó ke a'u ki he ngaahi 'ulungaanga he 'ikai toe mōlia he 'alu 'a e taimí. Ko hono fakafepaki'i ia 'o e ongo'i ke fakakalakalasi e nī'hi kehé."¹

'I he Tohi 'a Molomoná, 'oku tau ako

ai 'a e mo'oni ma'ongo'onga ko ia 'oku tau "lotu ki he Tamá 'aki 'a e ivi kotoa 'o e lotó, koe'uhi ke fakafonu 'a [kitautolu] 'aki 'a e 'ofá ni, 'a ia kuó ne foaki kiate [kitautolu] kotoa pē 'oku muimui mo'oni 'i hono 'Alo ko Sīsū Kalaisí; koe'uhi ke [tau] hoko ko e ngaahi foha [mo e ngaahi 'ōfēfine] 'o e 'Otuá; koe'uhi ka hoko 'a e taimi te ne hā mai aí te tau tatau mo ia, he te tau mamata kiate ia 'i hono anga totonú; koe'uhi ke tau ma'u 'a e 'amanaki lelei ni; koe'uhi ke fakahaohaoa 'a kitautolu 'o hangē ko 'ene haohaoá" (Molonai 7:48).

Ngaahi Potufolofola Kehé

Sione 13:34–35; 1 Kolinitō 13:1–13; 1 Nīfai 11:21–23; 'Eta 12:33–34

Fakakaukau'i 'Eni

'Oku founa fēfē 'a e hoko 'a Kalaisi ko e sīpinga haohaoa 'o e 'ofá mo e manava'ofá?

MA'U'ANGA FAKAMATALÁ

1. Thomas S. Monson, "Oku 'ikai Faka'au 'o Ngata 'a e 'Ofá," *Liahona*, Nōvema 2010, 124.
2. Ngaahi 'Ofēfine 'i Hoku Pule'angá: Ko e Hisi-tōlia mo e Ngāue 'a e Fine'ofá (2011), 138.
3. Ngaahi 'Ofēfine 'i Hoku Pule'angá 117.

Tuí, Fāmilí,
Fakafiemālie

Mei Hotau Hisitōliá

"Na'e hounga'ia ha fefine ne toki mālōlō hono husepānití koe-'uhí ko ha ongo faiaiko 'a'ahi ne na kaungā mamahi fakataha mo ia pea mo fakafiemālie'i ia. Na'á ne tohi 'o pehē: "Ne u fu'u fie ma'u ha taha ke u talanoa ki ai; ha taha ke fanongo kiate au. . . . Pea na'a na fakafanongo. Na'á na tangi fakataha mo au. Na'á na fā'ofua kiate au . . . [peá na] tokoni ke u mavahe mai mei he loto fō'i mo e loto mafasia 'i he ngaahi fuofua mähina 'o e ongo'i tuēnoá."

Na'e fakanounou'i 'e ha fefine 'e taha e ngaahi ongo na'á ne ma'u 'i he taimi na'á ne ma'u ai ha tokoni 'ofa faka-Kalaisi mo'oni mei ha faiaiko 'a'ahi: 'Ne u 'ilo'i na'e 'ikai ko ha mata'ifika pē au 'i he ngaahi tohi lekōtí ke ne 'a'ahi ki ai. Na'á ku 'ilo'i na'á ne tokanga mai kiate au.'"²

Hangē ko e kau fine'ofa ko 'enī, 'e lava ke fakamo'oni 'a e Kāingalotu tokolahi 'i māmani ki hono mo'oni 'o e lea ko 'eni ne fai 'e Palesiteni Poiti K. Peeká (1924–2015), Palesiteni 'o e Kō-lomu 'o e Kau 'Aposetolo 'e Toko Hongofulu Mā Uá: "He toki me'a fakanonga ia ko 'etau 'ilo neongo pe ko e fē ha feitu'u 'e 'alu ki ai ha fāmilí, te nau kau ki ha fāmilí 'o e Siasí. Mei he 'aho te nau tū'uta aí, 'e kau 'a e husepānití ki he kō-lomu 'o e lakanga fakataula'eikí pea kau 'a e uaifí ki he Fine'ofá."³

NE FE'UNGA NAI 'E KU NGĀUÉ?

Fai 'e Brooke Barton

Na'e tokoni 'a e lēsoni fekau'aki mo e sipi he'e ke mahino kiate au 'a e founa lelei taha ke fakakakato ai hoku uiui'i.

I hoku ta'u 23, na'e ui ai au ko ha palesiteni Fine'ofa 'i homau uōtí 'a ia ne kau ki ai e fānau ako 'osi malí. 'Oku ou manatu'i neongo 'eku ongo'i ta'efe'ungá, ka na'á ku vilitaki ke fai hoku lelei tahá. Na'á ku vēkeveke mo fiefia ke ngāue ka ne u veiveiua pe te u malava 'o hoko ko ha taki lelei.

Hili ha ngaahi māhina 'eku hoko ko e palesiteni Fine'ofá, ne u ongo'i na'e 'ikai fe'unga 'eku ngāué. Na'á ku lotu ke u lava 'o feohi mo e kau fine'ofá pea ongo'ingofua 'enau ngaahi fie ma'u fakafō'ituituí, ka ne u ongo'i ne u ki'i tōnounou ai.

Na'á ku talanoa ki he'eku pīsopé mo fakahā ange 'eku hoha'á. Na'á ku fakamatala ange 'a e 'ikai ke u lava ko ia 'o tokoni ki he kau fine'ofa kotoa ne u fie tokoni ki aí. Na'á ku fakamatala'i 'a 'eku faka'amu pehē ange mai na'á ku toko nima ke fakahoko e ngāué ke lava 'i he founa ne u fakakaukau 'oku totonu ke faí. Ne u feinga ke u fakahaa'i fiamālie pē 'eku hoha'á, ka ne vave 'eku lo'imata-'iá koe'uhí ko 'eku lotosí'i. Na'á ne malimali mai kiate au peá ne 'omi 'a e fale'i fakatakimu'a lelei taha kuó u ma'u.

Na'á ne fehu'i mai, "Okú ke maheni mo e talanoa 'o e tauhi sipí, 'a ia na 'e mole 'a e taha 'o 'ene tākangá, ka ne tukuange 'a e hivehivá' ka ne kumí?" (vakai kia Luke 15:4-7). Ne u kamo-kamo pē.

"Ngalingali 'oku 'i ai ha ngaahi 'ilo lahi 'i he talanoa fakatātā ko iá," ko ia mai ia. "Na'e 'ilo 'e he tauhi sipí 'e sai pē 'a e toko hivangofulu mā hivá ia kapau te ne tuku kae fekumi ki he sipi 'e taha na'e he'e."

Na'e 'omi leva 'e he'eku pīsopé 'a e fale'i ko 'ení:

"Vakai ki ai, 'oku ma'u 'e he toko hivangofulu mā hivá ha founa ma-'ongo'onga ke tokanga'i 'a kinautolu lolotonga ho'o 'alú. Te nau fefakaloto-lahi'aki mo fepoupouaki lelei. 'Oku ou fokotu'u atu ke ke nofotaha pē kiate kinautolu 'oku ngali he'e. 'E sai pē 'a e toengá ia."

Ne u ongo'i mālohi 'oku mo'oni 'a e me'a na'á ne talamaí pea 'oku 'ikai fie ma'u ia ke u hoha'a faka'angataha ki he tākangá kotoa. Ko 'eku taumu'á ke kumi 'a kinautolu kuo he'e pea fakaafe'i kinautolu ke nau foki mai ki he tākangá. 'I he founa ko iá, 'e lava ke fakahoko ai 'a e taumu'a 'a e Tamai Hēvaní, pea lava ai ke u hoko ko ha me'angāue 'i Hono to'ukupú.

'I he'eku muimui ki he'ene akonakí, ne u ongo'i ha mahino lahi ki he founa 'oku finangalo e 'Eikí ke u ngāue ai 'i Hono pule'angá. Ne u ma'u ha mālohi fakalaumālie 'a ia na'á ne fakamālohia au 'i hoku uiui'i koe'uhí ne u ngāue 'i he founa ko ia ne fakahinohino mai 'e he Fakamo'uí. Kuo 'omi 'e he'eku pīsopé kiate au, 'o fakafou 'i he mālohi 'o e Laumālie Mā'oni'oni, ha me'a'ofa ma-'ongo'onga 'o e mahinó mo e 'iló.

'Oku ou fakamo'oni atu 'i he'etau lotu mo fekumi ki ha ue'i mei hotau kau taki lakanga fakataula'eikí, 'e ue'i kinautolu ke fakahā mai 'a e founa ke tau tataki ai 'i he anga mā'oni'oni. ■

'Oku nofo 'a e tokotaha na'á ne fa'ú 'i Iutā, USA.

HINÁ PE MELENÍ?

Fai 'e Rachel Cox

*'I he taimi 'e nī'hi 'oku 'ikai ha fili ia 'e hala.
Ko ha fili pē ke fakahoko.*

Na'e 'ohovale 'eku tamaí he toki 'ilo hake ko e tenga'i hina ko ia na'á ne tō 'i he ta'u kuo 'osí kuo tupu hake ia 'i he lotolotonga 'o e ngoue melení he fa'ahita'u māfana ko 'ení. Na'e tupu lelei 'a e melení—kae pehē foki ki he hiná. Ko ia, ne mei hehema 'eku tamaí ke tuku pē 'a e hiná ke hoko atu 'ene tupú. Ka na'á ne 'ilo kapau te ne tuku, 'e fakafe'ātungia 'i 'e he hiná ia e tupu 'a e melení.

Ko ia na'e fie ma'u ke ne fai ha fili. Pe ko 'ene ta'aki 'a e hiná kae lava ke ma'ui'ui ange 'a e melení pe ko e tuku pē hiná ke tupu pea nau iku 'ufikaua 'e kinautolu e ngoue melení, 'a ia 'e ngalingali hōloa ai 'a hona fuá fakatou'osi. Hiná pe Melení? Ko e fili ko 'ení 'i ha ongo me'a lelei 'e ua.

'I hono fuatautau kinauá, ne fili 'eku tamaí ke ta'aki 'a e ngaahi fu'u hiná. 'Ikai ngata pē he tōmui 'ene tupú, ka na'á ne fakakaukau 'okú ne fie ma'u lahi ange 'e ia 'a e ngoue meleni *na'e palani'i* 'i he ngoue hina ne faka'ohovale 'ene tupú.

Na'e ue'i au 'e he a'usia ko 'ení ke u fakakaukau ki he ngaahi fili 'oku tau faí, tautautefito ki hotau vā fetu'utaki mo e nī'hi kehé. Tatau ai pē pe ko

hotau fāmili, hotau kaungāme'á, 'etau ngāue'angá, pe ko kinautolu 'oku tau teiti pe mali mo iá, 'i he taimi 'okú te fai ai ha fili 'i ha ongo me'a lelei 'e ua, 'oku faingata'a ke te fakatokanga 'i 'a e fili lelei tahá, tautautefito ki he taimi 'oku tau fie ma'u ai ke faka'ehi'ehi mei hono fai 'o e ngaahi fili halá. 'Okú fa'a hanga 'e he manavasi' i ki hono fai 'o e fili halá 'o fakamamatea 'i kitautolu, pea 'e malava 'e he manavasi' i ko iá 'o ta'ofi kitautolu mei he'etau laka atu kimu'a 'i he tuí. 'I he taimi 'e nī'hi 'oku 'ikai ha fili ia 'e *hala*. Ko ha fili pē ke fakahoko. Na'e fakatefito e fili ia 'eku tamaí 'i he me'a na'á ne *mahu'inga'ia* ange aí. Na'á ne fehi'a ke sio ki he mate 'a e hiná, ka na'á ne 'ilo te ne faka'ise'isa 'amui ange 'i he maumau te nau fai ki he melení.

'I he mo'ui, 'oku 'i ai e ngaahi fili 'e nī'hi 'oku 'ikai fa'a mahu'inga, hangē pe ko e hā e me'akai te u kai 'i he pongipongi? Ko e kofu lanu hā 'oku

totonu ke u tui he 'aho nī? 'I he taimi 'oku tau fehangahangai ai mo ha fili 'i ha me'a lelei 'e ua, mahalo te tau fai 'a ia ne fakahoko 'e he'eku tamaí pea fehu'i loto pē, "Ko e hā 'oku ou mahu'inga'ia ange aí?" Pea fai leva ha fili pea laka atu kimu'a 'i he tuí, 'o falala ki he 'Eikí ke ne fakatonutonu kitautolu 'o kapau 'oku tau hala.

Ka ko e ngaahi fili 'e nī'hi 'oku mahu'inga 'aupito. Ne pehē 'e Palesiteni Tōmasi S. Monisoni, "Okú 'i ai ma'u pē ha fili ke tau fai. 'Okú fie ma'u ha loto-to'a ke fai 'aki ha fili fakapoto-poto—'a e loto-to'a ke tali 'ikai, mo e loto-to'a ke tali 'io. 'Okú *makatu'unga* e iku'angá mei he ngaahi fili 'oku tau faí" ("Ko e Konga 'e Tolu 'o e Filí," *Liahona*, Nōvema 2010, 68). 'I he taimi 'okú ke fehangahangai ai mo e fa'ahinga fili pehení, ko ha fehu'i lelei ange 'eni ke 'eké, "Ko e hā 'oku mahu'inga ange ki he 'Eikí?" Kapau 'oku tau 'ilo e tali ki he fehu'i ko iá, ko e me'a pē 'oku fie ma'u ke tau faí ko hono fakatatau e ngaahi me'a 'oku tau mahu'inga'ia ai mo [Ha'aná] pea fakahoko e fili ko iá. 'E tonu ma'u ai pē ia. ■

'Okú nofo 'a e tokotaha na'á ne fa'ui 'i Tutā, USA.

SIOSEFA KO E Tangata Kikité

*‘Oku hā mahino ‘i he lekooti fakahisitōliā
‘a e founga hono fakakakato ‘e Siosefa
Sāmita hono ngafa ko e tangata kikité
‘o ne liliu ‘a e Tohi ‘a Molomoná.*

Fai ‘e Richard E. Turley J., Tokoni Fai Hisitōlia mo Tauhi Lēkooti ‘a e Siasí,
Robin S. Jensen mo Mark Ashurst-McGee, Potungāue Hisitōlia ‘a e Siasí

The ‘aho 6 ‘o ‘Epeleli 1830, ko e ‘aho ia ne fokotu‘u ai ‘e Siosefa Sāmita ‘a e Siasi ‘o Kalaisí (ne ‘iloa kimui ko e Siasi ‘o Sisū Kalaisi ‘o e Kau Mā‘oni‘oni ‘i he Ngaahi ‘Aho Kimui Nī),¹ na‘á ne talaki ai ‘a e ngaahi lea ‘o e fakahaá kiate kinautolu ne nau fakatahá. Na‘e folofola ai e ‘Otuá, “Vakai, ‘e tauhi ha lekooti ‘iate kimoutolu; pea ‘e ui koe [Siosefa Sāmita] ‘i ai ko ha tangata kikitē” (T&F 21:1).

Ko e fakamo‘oni mahino taha ‘o e ngafa ‘o Siosefa Sāmita ko e tangata kikité ‘i he Siasi fo‘ou kuo fokotu‘ú ko e Tohi ‘a Molomoná, ‘a ia na‘á ne toutou fakamatala‘i na‘e liliu ia “‘i he foaki mo e māfima‘i ‘o e ‘Otuá.”² Ne fakamo‘oni ‘a e tokolahi ne nau vāofi mo Siosefa kimu‘a hono fokotu‘u ‘o e Siasí ki he founga ‘o hono ‘omi ‘a e Tohi ‘a Molomoná pea ma‘u ha mahino ki he ‘uhinga ‘o e fo‘i lea *tangata kikitē*.

Ko e ‘UHINGA ‘O E *Tangata Kikité*

Ko e hā nai hono ‘uhinga ‘o e *tangata kikité* ki he palōfta kei talavou mo kinautolu ne nau mo‘ui he taimi ko iá? Na‘e tupu hake ‘a Siosefa ‘i ha fāmili ne nau lau e Tohi Tapú, ‘a ia ne toutou ‘asi ai e tangata kikité. Hangē ko ‘enī, ‘i he 1 Samuela, ‘oku fakamatala‘i ‘e he tangata fa‘u tohi ‘o pehē: “‘I he ‘alu ha tangata ‘i mu‘a ‘i ‘Isileli ke fehu‘i ki he ‘Otuá, na‘e lea ia ‘o pehē, Ha‘u ke tau ō ki he tangata kikité: he ko ia ‘oku uí ni ko e Palōftá, na‘e ui ia ‘i mu‘a ko e Tangata Kikitē” (1 Sāmiuela 9:9).

‘Oku hā foki ‘i he Tohi Tapú hono ma‘u ‘e he kakaí ha ngaahi fakahā fakalau-mālie ‘o fakafou ‘i ha ngaahi me‘a fakatu‘asino hangē ko e tokotoko,³ ko ha ngata palasa ‘i ha va‘akau (‘a ia ne hoko ko ha faka‘ilonga ‘iloa ‘o e mala‘e fakafaito‘ó),⁴ ko ha ‘ēfoti (ko ha konga ‘o e kofu mā‘oni‘oní ne kau ai mo ha ongo maka mahu‘inga ‘e ua),⁵ mo e ‘Ūlimí mo e Tūmemí.⁶

Na'e nofo 'a Siosefa mo hono uai'f, ko 'Ema Heili Sāmita, 'i he konga ki loto 'o e 'api ko 'enī lolotonga e konga 'o hono liliu 'o e Tohi 'a Molomoná. Ko e konga fungavaka 'i he to'omata'u 'o e 'api ne toki langa ia kimui.

**Kuo 'iloa 'a Siosefa Sāmita
'e he kāingalotu 'e laui'afe
lolotonga 'ene mo'ui mo
e lauimiliona hili 'ene
pekiá, ko ha palōfita,
tangata kikite, mo e
tangata ma'u fakahā.**

Ne hoko 'a e “mamata” mo e “tangata kikite” ko e konga ia 'o e anga fakafonua fakafāmilī mo faka-'Amelika ne tupu hake ai 'a Siosefa Sāmitá. 'I he lolotoloi ai 'a e ngaahi lea 'o e Tohi Tapú mo ha filio'i 'o e anga fakafonua faka-'Ingilani mo 'Tulopé ne paotoloaki mai 'e he kau hiki-fonua ki 'Amelika Tokelaú, na'e tui 'a e ni'ihī 'i he konga kimu'a 'o e senituli 19 'oku malava pē ki ha tokotaha kuo fakakoloa'i ke “mamata,” mo ma'u ha ngaahi fakahā fakalaumālie, fakafou 'i he ngaahi me'a fakatu'asino (physical objects) hangē ko e ngaahi maka kikite.⁷

Ne tali 'e he talavou ko Siosefa Sāmitá 'a e tukufakaholo angamaheni 'i hono taimi, kau ai e fakakaukau ki hono ngāue 'aki 'o e ongo maka kikite ke vakai ki he ngaahi me'a kuo mole mo puliá. Koe'uhī ne hā 'i he ngaahi talanoa 'i he Tohi Tapú hono faka'aonga'i 'e he 'Otuá e ngaahi me'a fakatu'asinó ke tohoaki'i e tui 'a e kaka'i pe fetu'utaki fakalaumālie ai 'i he kuonga mu'a, ne pehē 'e Siosefa mo ha ni'ihī kehe 'oku tatau pē 'i honau taimi. Na'e poupou'i 'e he ongomātu'a 'a Sioesefā, 'a Siosefa Sāmita ko e Lahī mo Lusi Meki Sāmita, 'i he anga fakafonua ko 'enī mo 'enau faka'aonga'i 'o e ngaahi me'a fakatu'asinó 'i he founa ko 'enī, pea na'e fekumi foki mo e kakai 'o Palemilá mo Manisesetā, Niu 'Ioké 'a ē na'e nofo ai 'a e fāmilī Sāmitá, kia Siosefa ke kumi e ngaahi me'a molé, kimu'a peá ne hiki ki Penisilivēnia 'i he konga kimui 'o e ta'u 1827.⁸

Ko kinautolu ko ia 'oku 'ikai ma'u ha mahino ki he anga 'o e tui fakalotu 'a e kakai 'i he senituli 19 'i he vahe fonua ne 'i ai 'a Sioesefā, 'oku malava ke 'ikai ke tau maheni mo e ongo maka kikite, pea kuo fakakikihi'i fuoloa mai 'e he kau poto faka'atamai 'a e vaha'ataimi ko 'enī 'o 'ene mo'ui. Mahalo pē ko ha ola 'o e Taimi 'o e Fakamaamā (Enlightenment) pe Kuonga 'o e Faka'uhingá (Age of Reason), ko ha vaha'ataimi na'e fakamamafa'i ai 'a e saienisī mo e māmani fakatokanga me'a 'i he ngaahi me'a fakalaumālie, ne kamata ke ongo'i 'e he tokolahi 'i he taimi 'o Sioesefā 'oku fakalou'akau pe ta'efe'unga hono faka'aonga'i 'o e ngaahi me'a fakatu'asinó hangē ko e ngaahi maká pe tokotokó ki he ngaahi taumu'a fakalotú.

'I he ngaahi ta'u kimui aī, 'i hono vahevahe 'e Siosefa 'ene talanoa fisifisimu'a, na'a ne nofotaha ki he'ene ngaahi vīsoné mo e ngaahi a'usia fakalaumālie kehé.⁹ Ko hono mo'oní, ne nofotaha e ni'ihī hono kaungā ngaue kimu'a 'i he'ene mu'aki faka'aonga'i 'o e ongo maka kikite 'i he'enua feinga ke faka'auha hono ongoongó 'i ha māmani ne fakautuutu ai hono fakasitu'a'i e fa'ahinga founa peheé. 'I he feinga ko ia 'a Siosefa mo ha ni'ihī 'o e fuofua kāingalotú ke nau malangá, ne nau fili ke 'oua te nau tokanga ki he tākiekina 'a e anga fakafonua 'i he taimi ko iá 'i he taimi 'oku nau malanga aī, koe'uhī ne a'usia 'e he tokolahi 'o e kau teuteu ulu'i ha liliu 'i he anga 'enua mahino ki he tui fakalotú 'i he Kuonga 'o e Faka'uhingá. Neongo pe te nau lau 'a e ngaahi fakahaá ko e folofola, ne hokohoko atu hono ako'i 'e Siosefa 'oku mahu'inga 'a e ongo maka kikite mo e ngaahi me'angāue fakakikite kehe, kae pehē foki ki he tu'unga malava ke ngāue 'aki, pea ko e me'afoaki toputapu kinautolu mei he 'Otuá.¹⁰

Ngaahi Me'angāue ne Faka'aonga'i ke Liliu e Tohi 'a Molomoná

'Oku hā foki 'a e ongo maka kikite 'i he ngaahi fakamatala fakahisitōlia kau kia Siosefa Sāmita mo hono liliu 'o e Tohi 'a Molomoná. Ne kamata hono hiki 'e Siosefa e hisitōliá 'i he 1838, 'o fakamatala'i e 'a'ahi mai ha 'āngelo, ko Molonai hono hingoá, 'a ia na'a ne pehē kiate ia 'oku 'i ai ha 'ū lau'i peleti koula kuo tanu 'i ha mo'unga ofi mai. 'Oku fakamatala'i 'e Siosefa 'i he lolotonga 'o 'ene fetalanoa'aki mo e 'āngeló “na'e hā mai” ki hono 'atamai ha me'a-hā-mai peá ne “ilo'i 'a e potu ko iá” 'a ia te ne toki mamata tonu ki ai 'amui ange (Siosefa Sāmita—Hisitōlia 1:42).

'I he hisitōlia na'e kamata hiki 'e Siosefa he 1838, na'e fakatokanga 'a Molonai kiate ia “e feinga 'a Sētane ke 'ahi'ahi'i au (koe'uhī ko e tu'unga masiva na'e 'i ai 'a e fāmilī 'o 'eku tama'i), ke u ma'u 'a e ngaahi peletí koe'uhī ke u ko-loa'ia ai.” 'Oku fakamatala'i 'e Siosefa 'a e fakatokanga 'a e 'āngeló, 'o pehē kuo pau ke 'oua na'a ne toe ma'u ha “taumu'a kehe” ka ke fakalangilangi'i pē 'a e 'Otuá, ka 'ikai 'e 'ikai te ne “lava 'o ma'u ia” (Siosefa Sāmita—Hisitōlia 1:46).

'I hono hisitōlia kimu'a he 1832, ne pehē 'e Siosefa, "Na'á ku . . . holi ki he ngaahi peletí kae lava ke ma'u ai ha'aku tu'umālie pea ke 'oua na'a tauhi e ngaahi fekaú ia mo ma'u ha mata 'oku hanga taha pē ki hono fakalāngi-langi'i 'o e 'Otuá."¹¹ Ko hono olá, ne fie ma'u ai ke u foki ki he mo'ungá tu'o taha 'i he ta'u kotoa 'i ha ta'u 'e fā kae 'oua leva kuó ne mateuteu ke ma'u 'a e 'ū lau'i peletí (vakai ki he Siosefa Sāmita—Hisitōlia 1:53–54).

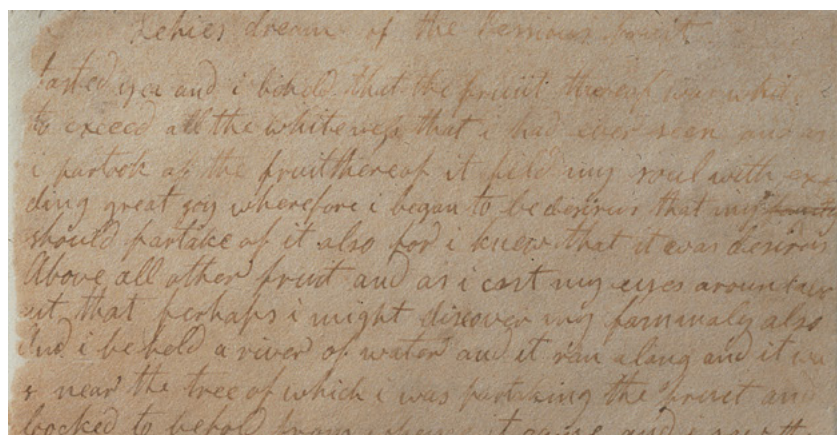
Ne pehē 'e Siosefa 'i he taimi na'e faifai peá ne ma'u ai 'a e 'ū lau'i peletí meia Molonai 'i he 1827, na'á ne ma'u foki mo ha ongo fo'i maka 'e ua ke faka'aonga'i 'i hono liliú. Na'á ne hiki mo hono kaungāme'a ofi ha ngaahi fakamatala kau ki he ongo maká, 'o ne fakamatala'i ko ha ongo fo'i maka hinehina hona fōtungá, 'i ha me'a siliva fuopotopoto hangē ha matasio'ata fakaonopōnī, kuo fakama'u ia ki ha sifa-fatafata.¹² 'I he anga hono fakamatala'i, ko e me'angāue fakakikite mamafa 'eni. Na'e pehē 'e he fa'ē 'a Siosefa Sāmitá na'á ne fa'a fakamavahe'i e ongo fo'i maká mei he sifa-fatafatá ke faingofua hono faka'aonga'i kinauá.¹³

'Oku ui 'i he Tohi 'a Molomoná e ongo maká ni ko e "me'a liliu lea" mo fakamatala'i "na'e teuteu 'a e ongo me'á ni talu mei he kamata'angá, pea tukufakaholo mai mei he to'u tangata ki he to'u tangata, ko hono taumu'á ke liliu 'aki 'a e ngaahi leá" 'a ia kuo "tauhi mo malu'i ia 'e he to'ukupu 'o e 'Eikí" (Mōsaia 28:14–15, 20).

'Oku fakamatala foki 'a e tohí ki he anga hono 'oange 'e he 'Eikí 'a e "ongo maká" ki he tokoua 'o Sēletí, mo ha tala'ofa te na tokoni ki he to'u tangata kaha'ú ke toe ma'u 'a 'ene ngaahi leá. Ne fakahinohino ange 'e he 'Eikí, "Tohi 'a e ngaahi me'á ni pea fakama'u ia, pea te u fakahā ia 'i he taimi 'oku ou loto ki a'i ki he fānau 'a e tangatá." 'Oku fakamatala'i 'e he 'Eikí 'e, "fakamahino [e he ongo maká ni] ki he mata 'o e tangatá 'a e ngaahi me'á ni 'a ia te ke tohí" ('Eta 3:24, 27).

'I he taimi ne 'osi ai hono lau-kae-tohi 'e Siosefa Sāmita 'ene liliu e Tohi 'a Molomoná

'i he kongaloto 'o e 1829 ki he kau tangata tohí, ne hā mahino ai e 'uhinga 'o e *tangata kikitē*. 'Oku hā 'i he Tohi 'a Molomoná ha kikite 'a Siosefa 'o 'Isipitē 'o fakahā ai ko e taha hono hakó—'a ia 'oku mahino pē ko Siosefa Sāmita—te ne hoko ko "ha tangata kikite mahu'inga" ke 'omi hono ngaahi hako kehé

THE ANGALELEI 'A E LAPELI HISTÓLIA 'O E SĀSI;
FAKĀAIA E LAITĀA KE AIA LELE'ANGE

"ki he 'ilo 'o e ngaahi fuakava" kuo fai 'e he 'Otuá mo 'enau ngaahi tamaí (2 Nifai 3:6, 7).

'I ha fakamatala 'e taha 'i he Tohi 'a Molomoná, 'oku foaki ange 'e 'Alamā ko e Si'i 'a e ongo maka liliu leá ki hono foha ko Hilamaní. "Malu'i 'a e ongo maka liliu lea ko 'ení," ko e akonaki ia 'a 'Alamā kiate iá, 'o 'uhinga ki he ongo maka 'i he me'a fuopotopoto silivá. Ka ne lea 'aki foki 'e 'Alamā ha kikite ne 'uhinga nai ki ha fo'i maka 'e taha: "Pea na'e folofola 'a e 'Eikí: Te u ngaohi ma'a 'eku tamaio'eiki ko Kaselemí, ha maka, 'a ia 'e ulo atu 'i he fakapo'ulí ke fakamaama" ('Alamā 37:21, 23).

Fakatokanga'i ange, neongo 'oku hā 'i he tohí ko e "ongo maka liliu lea," ka 'oku talanoa e kikite ia ko ení ki hono foaki ange ki ha tamaio'eiki he kaha'ú ha "fo'i maka" "ko ha maka, 'a ia 'e ulo atu 'i he fakapo'ulí ke fakamaama."¹⁴ Na'e tui e fuofua Kāingalotú ko Siosefa Sāmita 'a e tamaio'eiki ko 'eni na'e kikite'i.¹⁵

Ko hono mo'oní, 'oku hā 'i he fakamo'oni fakahisitōliá, ne faka'aonga'i 'e Siosefa Sāmita ha toe fo'i maka kikite 'e taha 'i hono liliu e Tohi 'a Molomoná 'o tānaki atu ki he ongo

**'Imisi ofi 'o ha peesi mei
he fuofua 'ū lau'i peesi
'o e Tohi 'a Molomoná
ne kau ai e mavahe
'a e fāmili 'o Lihai mei
Selusalemá, 'oku hā he
'ahō ni he 1 Nīfai 2.
Ne lau-kae-tohi 'e
Siosefa Sāmita 'a e Tohi
'a Molomoná ki ha'ane
kau tangata tohi, kau ai
'a 'Ōliva Kautele, na'á ne
tohi e 'otu leá ni. 'Oku
te'eki 'ilo 'a e tangata
tohi na'á ne hiki 'a e
peesi ko 'ení.**

KO HONO DANGE E HE ĀNGELO KO MOLONAI 'A E 'Ū LAU'I PELETI KIA SIOSEFA SĀMITĀ, FA'IE C. C. A. KULISITENISENI

Kuo fekumi e Kāingalotu tokolahi 'o e Siasī 'i hono hisitōliā ke mahino kiate kinautolu 'a e mu'aki hisitōlia 'o Siosefa Sāmitā mo 'ene fekumi mo hono liliu 'o e 'ū lau'i peleti koulā. 'Oku hā 'i he 'īmisi ko 'enī 'a ia ne tā 'e he tangata tā fakatātā ko C. C. A. Kulisiteniseni 'i he 1886, 'a hono mā'u 'e Siosefa Sāmitā 'a e 'ū lau'i peletī mei he āngelo ko Molonai.

maka kikitē 'e uā 'a ia ne 'iloa ko e "ongo maka liliu leā," 'o ne fa'a tuku ia 'i ha loto tatā ke malu'i mei he māmā. Fakatatau ki he kaungā ngāue 'a Siosefā, na'ā ne fai 'eni koe'uhī ke ne lava 'o vakai lelei ange ki he ngaahi lea 'i he fo'i makā.¹⁶

'I he'ene a'u mai ki he 1833, ne kamata ke ngāue 'aki 'e Siosefa Sāmita mo hono kaungā ngāue 'a e fo'i lea fakatohitapu ko e "Ūlimi mo e Tūmemi" ki ha fa'ahinga maka pē 'oku faka'aonga'i ke ma'u ha ngaahi fakahā fakalangī, 'o kau ai 'a e ongo maka liliu lea 'a Nifai mo e fo'i maka kikitē 'e tahā.¹⁷ Tupu mei hono ui pehe'i 'oku faingata'a ai e ngaahi feinga ke 'ilo'i e founa papau ne liliu 'aki 'e Siosefa Sāmita e Tohi 'a Molomonā. Fakatatau kia Māteni Hālisi, ne faka'aonga'i 'e Siosefa ha taha 'o 'ene ngaahi maka kikitē lolotonga hono liliu e Tohi 'a Molomonā 'o tātaki atu ki hono faka'aonga'i 'o e ongo maka liliu leā. 'Oku pehē 'i he ngaahi mā'u'anga fakamatala kehē ne fetongitongi 'e Siosefa 'a e ngaahi me'angāue liliu lea na'ā ne faka'aonga'i.¹⁸

Hili hono Pulusi 'o e Tohi 'a Molomonā

Hili hono pulusi 'o e Tohi 'a Molomonā 'i Mā'asi 1830, na'e kamata ngāue 'a Siosefa mo 'ene kau kalaké ki he me'a 'a ia 'oku 'iloa 'i he taimi ni ko e Liliu 'e Siosefa Sāmita 'a e Tohi Tapū, ko hano vakai'i fakapalōfita 'o e Paaki 'a Kingi Sēmisi.¹⁹ 'I he fakamatala 'a Siosefā, ne 'ikai ke ne toe faka'aonga'i 'a e ongo maka liliu lea 'a Nifai ki he'ene liliu he na'e 'ikai ke ne toe mā'u ia.

'Oku fakamatala 'i he hisitōlia 'o Siosefā 'o pehē "ka na'e tu'unga 'i he finangalo poto 'o e 'Otuā, na'e nofo

malu pē ['a e 'ū lau'i peletī mo e ongo maka liliu leā] 'i hoku nimā, 'o a'u ki he'eku lava'i 'aki ia 'a e me'a na'e fie mā'u mei hoku nimā. 'I he taimi na'e ha'u ai 'a e tala-fekau ke mā'u ia 'o fakatatau mo e aleā, na'ā ku tuku ia ki hono nimā; pea 'okū ne tauhi ia 'o a'u mai ki he 'ahō ni" (Siosefa Sāmita—Hisitōlia 1:60).

Hangē ko hono fakamatala 'i 'e Palesiteni Pilikihami 'Iongī (1801–77), "Na'e fakafoki 'e Siosefa 'a e 'Ūlimi mo e Tūmemi fakataha mo e ngaahi peletī 'i he hili 'ene liliu"²⁰

Na'e 'i ai ha ngaahi maka kikitē kehe 'a Siosefa, ka 'i he ngaahi lea 'a 'Eletā 'Oasoni Pālāti (1811–81), ko ha mēmipa 'o e Kōlomu 'o e Kau 'Aposetolo 'e Toko Hongofulu Mā Uā mo e Fai Hisitōlia 'a e Siasī kimui ange, ne matu'otu'a foki 'a Siosefa 'i he taimi ko 'enī 'i he'ene tu'unga mahino fakalaumāliē. 'I ha fakataha 'i he 'aho 28 'o Sune 1874, ne kau ki ai 'a Palesiteni Pilikihami 'Iongi mo ha Kau Taki Mā'olunga kehe tokolahi, ne talanoa ange 'e 'Eletā Pālāti ki he kau fakatahā 'a e "taimi lahi na'ā ne 'i ai tonu ai" hono hanga 'e Siosefa Sāmita 'o "liliu e Fuakava Fo'ou." Na'ā ne mamata ai ki he 'ikai faka'aonga'i e ngaahi me'angāue liliu leā lolotonga hono liliu, 'o ne fifili ai ki he 'uhinga 'o e "ikai faka'aonga'i 'e Siosefa 'a e 'Ūlimi mo e Tūmemi, 'o hangē ko ia 'i hono liliu 'o e Tohi 'a Molomonā."

'I he mamata 'a 'Eletā Pālāti ki he liliu lea 'a e Palōfitā, "Hangē na'e 'ilo pē 'e Siosefa 'ene fakakaukau, 'o ne hanga hake peā ne pehē ne 'oange 'e he 'Otuā 'a e 'Ūlimi mo e Tūmemi kiate ia 'i he taimi na'e 'ikai te ne fu'u taukei ai 'i he Laumālie 'o e fakahaā. Ka 'i he taimi ni kuo mahino lahi kiate ia 'a e ngaahi fengāue'aki 'a e Laumālie ko iā, pea 'oku 'ikai ai ke ne toe fie mā'u 'a e tokoni 'o e me'angāue ko iā."²¹

Ne fakahā 'e Pilikihami 'Iongi ki ha ha'ofanga 'ene fakakaukau ki hono mā'u 'o ha fo'i maka kikitē. Na'ā ne pehē, "'Oku 'ikai te u 'ilo ki ha'aku mā'u ha holi ke mā'u ha maka pehē."²² Ne hā mei he lea 'a Pilikihami 'ene mahino 'oku 'ikai mahu'inga fau 'a e ngaahi maka kikitē ia ka te toki hoko ko ha tangata kikitē.

'I he 'aho 25 'o 'Okatopa 1831, ne kau atu 'a Siosefa Sāmita ki he konifelenisi 'i 'Oleinisi, 'Ohaiō. Lolotonga 'a e konifelenisi, ne pehē 'e hono ta'okete ko Hailamē "na'ā ne fakakaukau ko e lelei tahā ke fakamatala'i pē 'e Siosefa hono 'omi e Tohi 'a Molomonā ki he kaumātu'a ne nau 'i ai ke nau 'ilo mā'anutolu pē" Fakatatau ki he miniti 'o e fakatahā, "ne pehē ['e Siosefa] na'e 'ikai te ne fakataumu'a ke fakamatala 'a e mingimingi'i me'a kotoa ki hono 'omi e Tohi 'a Molomonā" pea "na'e 'ikai 'aonga kiate ia ke ne lave ki he ngaahi me'a ko 'enī"²³ 'I he kamata ke ne matu'otu'a ange 'i hono ngafa ko e tangata kikitē, na'ā ne tui 'oku 'ikai

TA FAKAFUOFA KI HE 1866, I HE ANGAELEI 'A E LAPELI HISITŌLIA 'O E SIASÍ

Ko Fineasi 'longi, 'okú ne tangutu 'i loto 'i he kau tautehina 'longi, 'oku hā ai ha fo'i maka kikite ne faka'aonga'i 'i hono liliu 'o e Tohi 'a Molomoná ne 'omai meia 'Ōliva Kautele ki hono tehina ko Pilikihami.

FAITĀ 'A WELDEN C. ANDERSEN AND RICHARD E. TURLEY JR.

Na'e faka'aonga'i fuoloo 'e Siosefa Sāmita 'a e fo'i maka 'oku hā 'i he tā ko 'eni 'i hono liliu 'o e Tohi 'a Molomoná. Na'e fa'a fakamatala 'i 'a e fo'i maka ne faka'aonga'i 'e Siosefa Sāmita 'i hono liliu 'o e Tohi 'a Molomoná ko ha fo'i maka lanu melomelo fuololoa. Na'e tuku'au mai e fo'i maka ko 'eni meia Siosefa Sāmita kia 'Ōliva Kautele pea mei ai leva ki he Siasí 'o fakafofua 'i Pilikihami 'longi mo ha nīihi kehe.

KO E HĀ NE HOKO KI HE MAKĀ KIKITÉ?

Fakatatau ki he hisitōlia 'o Siosefa Sāmitá, na'á ne fakafoki ki he 'āngeló 'a e 'Ūlimí mo e Tūmemí, pe "ongo maka liliu lea" Nīfaí. Ka ko e hā ne hoko ki he fo'i maka kikité pe ngaahi maka kikite kehe ne faka'aonga'i 'e Siosefa 'i hono liliu 'o e Tohi 'a Molomoná?

Ne hiki 'e Tevita Uitemā 'i he hili hono liliu 'o e Tohi 'a Molomoná, kimu'a 'i he fa'ahita'u failau 'o e 1830, kimu'a 'i he 'aho 6 'o 'Epeleli, na'e 'oange 'e Siosefa 'a e fo'i maká kia 'Ōliva Kautele pea ne talamai kiate au mo e toengá 'oku 'ikai te ne toe fie ma'u ia he 'oku 'ikai ke ne toe faka'aonga'i 'e ia e fo'i maká."¹

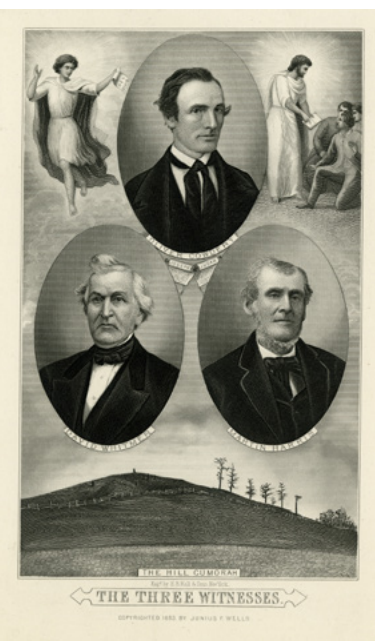
Ne palani leva 'a 'Ōliva ia, 'a ia na'á ne mavahe mei he Siasí 'i ha laui ta'u kimu'a pea ne toe papitaiso 'i he 1848, ke 'alu fakahihiho ki he Kāingalotu 'i 'lutaá, ka na'á ne mālōlō 'i he 1850 'i Lisimoni, Mīsuli, 'oku te'eki fakahoko 'ene fonongá.² Ne ma'u leva e fo'i maká ia 'e Fineasi 'longi 'a ē na'á ne tokonī 'i 'a 'Ōliva Kautele ke ne toe foki mai ki he Siasí, mei he uai'fi 'o 'Ōlivá ko 'Ilisapesi 'Eni Uitemā Kautele, ko e tuofefine 'o Tēvita Uitemā. Ne 'oange leva 'e Fineasi ia ki hono tehina ko Pilikihami 'longi.³

"Oku ou ma'u 'a e Fuofua Maka Kikite 'a Siosefá 'a ia ne u ma'u meia 'Ōliva Kautele," ko hono fakahā ia 'e Palesiteni 'longi 'i he 1853. Na'e 'i ai mo ha ngaahi maka kehe foki. Na'á ne pehē, "Na'e ma'u 'e Siosefa ha maka 'e 3 'a ia ne 'ia 'Ema, maka iiki 'e 2 mo e maka lahi 'e 1."⁴ Hili ha ta'u 'e ua mei ai ne talaange 'e Pilikihami 'longi ki ha fakataha'anga 'o ha kau taki 'o e Siasí "ne 'omi 'e 'Ōliva kiate au e fuofua maka Kikite 'a Siosefá, 'a ia ne 'ia 'Ōliva pē 'o a'u ki he'ene 'omi ia kiate aú."⁵

Hili e mālōlō 'a Pilikihami 'longi, ne ma'u kimui 'e he taha 'o hono ngaahi uai'fi, ko Sina D. H. 'longi, 'a ia ne hoko kimui mai ko e palesiteni lahi hono tolu 'o e Fine'ofá ha fo'i maka kikite lanu melomelo mei hono 'apí 'a ia ne fenāpasi mo e fakamatala ki he fo'i maka ne faka'aonga'i 'e Siosefa ki hono liliu 'o e Tohi 'a Molomoná, pea na'á ne foaki ia ki he Siasí.⁶ Talu mei he taimi ko iá, mo hono toutou fakahā 'e he kau taki 'o e Siasí hono ma'u 'e he Siasí 'a e fo'i maka kikité.⁷

MA'U'ANGA FAKAMATALĀ

1. David Whitmer, *An Address to All Believers in Christ* (1887), 32.
2. Ki ha fakamatala lahi ange fekau'aki mo e foki 'a 'Ōliva Kautele ki he Siasí kimu'a pea ne mālōlō, vakai ki he Scott F. Faulring, "The Return of Oliver Cowdery," in John W. Welch and Larry E. Morris, eds., *Oliver Cowdery: Scribe, Elder, Witness* (2006), 321–62.
3. Vakai ki he Minití, 30 Sepitema, 1855, Laipeli Hisitōlia 'a e Siasí, Sō Leiki Siti; "Tēvita Uitemā," *The Historical Record*, Oct. 1888, 623; Maria L. Cowdery Johnson to David Whitmer, Jan. 24 1887, Community of Christ Library-Archives, Independence, Missouri; and Franklin D. Richards, *Journal*, Mar. 9, 1882, Laipeli Hisitōlia 'a e Siasí.
4. Minití, 17 'Epeleli 1853, Laipeli Hisitōlia 'a e Siasí.
5. Minití, 30 Sepitema 1855, Laipeli Hisitōlia 'a e Siasí.
6. Vakai ki he Zina Young to Franklin D. Richards, July 31, 1896, in *Journal History of The Church of Jesus Christ of Latter-day Saints*, July 31, 1896, 4, Laipeli Hisitōlia 'a e Siasí.
7. Vakai ki he B. H. Roberts, *A Comprehensive History of the Church*, 6:230–31; Joseph Fielding Smith, *Doctrines of Salvation*, comp. Bruce R. McConkie, 3 vols. (1954–56), 3:225; Bruce R. McConkie, *Mormon Doctrine*, 2nd ed. (1966), 818–19.

1 HE ANGALELEI 'A E LAPELI HISITŌLIA 'O E SIASI

'i he 1883, ne pulusi 'e he The Contributor, ko ha makasini 'a e Siasí, 'o fakamamafa 'i he Kau Fakamo'oni 'e Toko Tolu 'o e Tohi 'a Molomoná. Kuo fuoloa mai hono fakatokanga'i 'e he Kāingalotú 'a e fatongia mafatukituki 'o e kau tangata takitaha 'i he'enau tokoni'i 'a Siosefa Sāmīta ke liliu mo pulusi e Tohi 'a Molomoná.

toe mahu'inga fau 'a e ngaahi maka kikitē ki he fakahaá, ko ia na'á ne hoha'a ai na'a tō e fakamamafa 'a e kakaí ki he founa hono 'omi e tohi kae si'isi'i ki he tohi 'iate ia pē.

Ko e me'a mahu'inga taha ne fakahā 'e Siosefa Sāmīta 'o kau ki hono liliu 'o e Tohi 'a Molomoná ko 'ene fakahoko ia "aki e foaki mo e māfima'i 'o e 'Otuá." ²⁴ Na'á ne fakahā ki he kau taki 'o e Siasí ko e tohi 'iate ia pē, "ko e tohi totonu taha ia 'i he ngaahi tohi kotoa pē 'i he māmaní & ko e makatu'u-loto ia 'o 'etau tui fakalotú," pea 'i he tauhi ki hono ngaahi akonakí, 'e "ofi ange [a kinautolu te nau lau] ki he [O]tuá . . . [i ha] toe tohi kehe." ²⁵ ■

MA'U'ANGA FAKAMATALA

1. Vakai ki he Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 115
2. Preface to Book of Mormon, ca. Aug. 1829, 'i he *Documents, Volume 1: July 1828–June 1831*, vol. 1 of the Documents series of *The Joseph Smith Papers* (2013), 93. Vakai foki ki he "Ko e Fakamo'oni 'a e Kau Fakamo'oni 'e Toko Tolu," Tohi 'a Molomoná.
3. Vakai ki he 'Ekišōtosi 4:1–5, 17, 20–21; 7:8–21; 8:16–19; 9:22–26; 10:12–15; 14:15–18; 17:1–13; Nōmipa 17:1–10; 20:7–11; Hepelū 9:4.
4. Vakai ki he Nōmipa 21:7–9; Sione 3:14–15.
5. Vakai ki he 'Ekišōtosi 28:12; 35:9, 27; Samuela 23:9–12; 30:7–8.
6. Vakai ki he 'Ekišōtosi 28:30; Levitiko 8:8; Nōmipa 27:21; Teutalōnome 33:8; 1 Sāmiuela 28:6; 'Esele 2:63; Nehemaia 7:65.
7. Ki ha fakamatala lahi ange 'o kau ki he tukufakaholo ko 'eni 'o e tui fakalotu 'i he senituli 19, vakai ki he *Journals, Volume 1: 1832–1839*, vol. 1 of the Journals series of *The Joseph Smith Papers* (2008), xix; mo e *Revelations and Translations, Volume 3: Printer's Manuscript of the Book of Mormon*, vol. 3 of the Revelations and Translations series of *The Joseph Smith Papers* (2015), xv–xvi; Dallin H. Oaks, "Recent Events Involving Church History and Forged Documents," *Ensign*, Oct. 1987, 68–69.
8. Vakai ki he fakamatala 'a Siosefa Sāmīta ko e Lahí, 'i he'ene hā 'i he Francis W. Kirkham, *A New Witness for Christ in America: The Book of Mormon*, vol. 2 (1959), 366; vakai foki ki he Lucy Mack Smith, "Lucy Mack Smith, History, 1844–1845," book 3, page 10, josephsmithpapers.org/paperSummarylucy-mack-smith-history-1844-1845. Ne manatu 'a Māteni Hālisi ki hono sivi'i 'o e tu'unga malava 'a Siosefā 'aki hono tuku kiate ia ke ne kumi ha fo'i pine 'i ha fokotu'unga musie (vakai ki he "Mormonism—No. II," *Tiffany's Monthly*, Siulai 1859, 164).
9. Vakai, ki ha fakamatala lahi ange, Siosefa Sāmīta—Hisitōlia 'i he Mata'itofe Mahu'ingā.
10. Vakai ki he Tokāteline mo e Ngaahi Fuakavā 130:10–11. Vakai foki ki hono fuofua fakalea 'o e Tokāteline mo e Ngaahi Fuakavā 8, 'a ia ne fai kia

'Ōliva Kautele 'i he'ene ma'u e holi ke tokoni kia Siosefa Sāmīta 'i hono liliu e Tohi 'a Molomoná (Revelation, Apr. 1829–B, 'i he *Documents, Volume 1: July 1828–June 1831*, 44–47).

11. Joseph Smith, "History, ca. Summer 1832," 'i he *Histories, Volume 1: 1832–1844*, vol. 1 'o e Histories series of *The Joseph Smith Papers* (2012), 14.
12. Vakai ki he Siosefa Sāmīta—Hisitōlia 1:35; Joseph Smith, "Church History," 'i he *Histories, Volume 1: 1832–1844*, 495; Martin Harris, 'i he "Mormonism—No. II," 165–66; "Lucy Mack Smith, History, 1844–1845," book 5, pages 7–8, josephsmithpapers.org.
13. Vakai foki ki he, "Lucy Mack Smith, History, 1844–1845," book 5, josephsmithpapers.org.
14. Fakatokanga'i ange, 'oku 'i ai e kehekehe 'i hono fakalea. Vakai foki ki he, Bruce R. McConkie, *Mormon Doctrine*, 2nd ed. (1966), 307–8; Joseph Fielding McConkie and Robert L. Millet, *Doctrinal Commentary on the Book of Mormon*, 4 vols. (1987–92), 3:278; and Matthew B. Brown, *All Things Restored: Confirming the Authenticity of LDS Beliefs* (2000), 62.
15. Vakai ki he William W. Phelps, Malanga Me'afaka'eiki 'o Siosefa mo Hailame Sāmīta, Laipeli Hisitōlia 'o e Siasí, Sōleki Siti; Orson Pratt, "Explanation of Substituted Names in the Covenants," *The Seer*, Mā'asi 1854, 229; William W. Phelps, tohi kia Pilikihami 'Iongi, 10 'Epeleli, 1854, Brigham Young Office Files, 1832–1878, Laipeli Hisitōlia 'a e Siasí, Sōleki Siti. Pea mo e *Revelations and Translations, Volume 2: Published Revelations*, vol. 2 of the Revelations and Translations series of *The Joseph Smith Papers* (2011), 708–9.
16. Ki ha fakamatala lahi ange kau ki he liliú, vakai ki he "Book of Mormon Translation," 'oku ma'u 'i he lds.org/topics/book-of-mormon-translation. Vakai foki ki he Russell M. Nelson, "A Treasured Testament," *Ensign*, July 1993, 61–65; Neal A. Maxwell, "By the Gift and Power of God," *Ensign*, Jan. 1997, 36–41.
17. Ne ui foki 'e Uilifooti Utafafi e fo'i maka kikitē na'á ne sio ai 'i Nāvuú ko ha 'Ūlimi mo e Tūmemi (tohinoo 'a Uilifooti Utafafi, 27 Tisema, 1841, Laipeli Hisitōlia 'a e Siasí). Vakai foki ki he *Revelations and Translations, Volume 3: Printer's Manuscript of the Book of Mormon*, xix.
18. Vakai ki he *Revelations and Translations, Volume 3: Printer's Manuscript of the Book of Mormon*, xviii–xix.
19. Ki hano fakamatala'i fakanounou 'o e kamata e feinga ko 'eni, vakai ki he *Documents, Volume 1: July 1828–June 1831*, 150–52.
20. Miniti, 17 'Epeleli, 1853, Church History Library.
21. "Two Days' Meeting at Brigham City, June 27 and 28, 1874," *Millennial Star*, Aug. 11, 1874, 498–99.
22. Miniti, 30 Sepitema, 1855, Laipeli Hisitōlia 'a e Siasí.
23. Miniti, 25–26 'Okatopa, 1831, 'i he *Documents, Volume 2: July 1831–January 1833*, vol. 2 of the Documents series of *The Joseph Smith Papers* (2013), 84.
24. Talamu'aki ki he Tohi 'a Molomoná, fakafuofua ki 'Aokosi 1829, 'i he *Documents, Volume 1: July 1828–June 1831*, 93. Vakai foki ki he "Ko e Fakamo'oni 'a e Kau Fakamo'oni 'e Toko Tolu," Tohi 'a Molomoná.
25. Siosefa Sāmīta, 'i he tohinoo 'a Uilifooti Utafafi, 28 Nōvema, 1841, Laipeli Hisitōlia 'a e Siasí; pe Talateu ki he Tohi 'a Molomoná.

TĀ FAKATĀTAA'I 'O E NGĀUE KI HE LILIÚ

I he ngaahi ta'u kimui ní, ne feinga e kau tangata tā fakatātaā ke tā fakatātaā'i hono liliú 'o e Tohi 'a Molomoná, ke 'asi ai e kaungā tokoni 'i he feitu'u kehekehe pea 'asi ai mo e ngaahi naunau kehekehe. 'Oku fakatefito 'a e faka'uhinga faka'aati takitaha 'i he anga e vakai, fakatotolo, mo e fakakaukau 'a e tokotaha 'ātí, pea tokoni ki ai e ngaahi fakamatala mo e fakahinohino mei ha ni'hi kehe 'i he taimi 'e ni'hi. Ko ha ni'hi eni 'o e ngaahi tā fakatātā 'i he ngaahi ta'u mai ko iá.

Ko hono tā fakatātaā'i 'o Siosefa Sāmiti he'ene ako 'a e 'ū lau'i peletí. Na'e manatu'i 'e Siosefa na'á ne "hiki ha ngaahi [mata'itohi] lahi" mei he . . . peletí. Hili 'ene liliu hanau ni'hi "aki e 'Ūlimí mo e Tūmemí," ne 'alu 'a Māteni Hālisí mo e ngaahi mata'itohi kuo liliú kia Sālesi 'Anitoni mo ha kau potofaka'atamai kehe ke fakapapau'i 'a e liliú (Siosefa—Sāmita Hisitōlia 1:62–64).

Ko hono tā fakatātaā'i 'o Siosefa Sāmita lolotonga 'ene ngāue liliú 'oku ne tui 'a e sifa-fatafatá 'oku fakapipiki ki ai 'a e ongo maka liliu leá pe matasio'atá (spectacles), 'a ia ne ui kimui ko e 'Ūlimí mo e Tūmemí.

TĀ FAKATĀTĀ 'A ROBERT T. BARRETT

LILIÚ 'E SIOSEFA SĀMITA 'A 'E TOHI 'A MOLOMONÁ, TĀ 'E DEL PARSON

Ko hono tā fakatātaā'i 'o Siosefa Sāmita mo 'Ōliva Kautele 'i he'ena ngāue ki hono liliú 'o e Tohi 'a Molomoná. Na'e fakahā 'e 'Ōliva Kautele ne 'ikai te ne mamata ki he 'ū lau'i peletí kae 'oua kuo 'osi hono liliú, 'o 'ikai hangē ko ia 'oku hā hení. Ne līpooti 'e ha fakamo'oni ki he ngāué 'i he lolotonga hono liliú, na'e malu'i 'a e 'ū lau'i peletí ke 'oua na'a mamata'i, pea ne fa'a 'ufi'ufi 'aki ha tupenu līneni.

LILIÚ 'O E 'Ū LAU'I PELETÍ, TĀ 'E EARL JONES, 'I HE ANGĀLELEI 'A E MĀSĪUME HISTĪTOLIA 'O E SĪASĪ

Ko hono tā fakatātaā'i 'o Siosefa Sāmita mo ha tangata tohi lolotonga e liliú mo ha kafu 'i hona vaha'á. Neongo 'oku 'ikai 'asi ha kafu 'i he ngaahi fakamatala lahi 'o e ngāue ki he liliú, ka 'oku mahino ne faka'aonga'i e taha 'i ha taimi kimu'a ke malu'i e tangata tohi mei ha'ane mamata ki he 'ū la'ui peletí, matasio'atá, pe sifa-fatafatá. Lolotonga e konga kimui 'o e liliú, mahalo ne faka'aonga'i ha kafu ke malu'i e tokotaha liliu leá mo e tangata tohi mei he ni'hi kehe ne nau fie'ilo ke sio 'i hono liliú.

Ngaahi Lea

KE LILIU HOTAU

Māmaní

Fai 'e Norman C. Hill

Palesiteni, Misiona Kana 'Akalā Hihifó

*'Oku faka-
'ali'ali 'e ha
fakataha alē-
lea 'o ha vahe-
fonua 'i Kana
'a e founa 'o
e fealea'aki
fakataha mo
faka'aonga'i 'a
e ngaahi ma'u-
'anga tokoni
fakalotofonuá ke
fakatupunga ai
ha ngaahi fai-
ngamālie ki he
tupulaki faka-
tāutahá mo e
ngāue tokoni ki
he nī'ihī kehē.*

Ne fie ma'u 'e Sisitā Vita 'Ōsei 'o Kaná ke poto 'i he laukongá mo e tohi faka-Pilitāniá. Na'á ne 'osi ako tu'o lahi 'i ha ngaahi polokalama fakakolo ka ne iku 'o ne lotosi'i peá ne holomui ai 'i ha ngaahi lau uike pē. 'I ha Sāpate 'e taha lolotonga 'ene kau ki he ngaahi fakataha 'i he Kolo hono Uá, na'á ne 'ilo ai 'oku fakalele 'e he Vahefonua 'Asamanikesí ha polokalama ako laukonga mo e tohi faka-Pilitānia. Na'á ne fakakaukau ke ki'i 'aliaki ai.

Na'á ne toki 'ilo ai tā 'oku kehe e polokalama ia ko 'ení. Te ne lava 'o kau atu ki ai mo hono kaungāme'a mei he lotú. 'Oku faka'aonga'i ai 'a e ngaahi folofolá ko e nāunau ako, koe'uhí ke ako ai ki he lea faka-Pilitāniá mo e ongoongoleleí 'i he taimi tatau.

Hili ha māhina 'e ua e kamata e kalasí, ne fakahoko 'e Vita 'ene fuofua lotu ia 'i ha kalasi. Hili ha māhina 'e tolu 'ene kamatá, na'á ne fakahoko 'ene fuofua lea 'i ha houalotu sākalamēniti, ko e kongá 'i he lea faka-Tuí, ko ha lea faka-'Afilika fakafei-tu'u, mo e kongá 'i he lea faka-Pilitāniá. Hili e māhina 'e fā 'ene kamatá, na'e kamata ke ne tohi 'i ha ki'i pepa mahaehae e ngaahi fie ma'ú (orders), fakamolé, mo e mahu'ingá ma'a 'ene ngāue 'a ia ko ha tokotaha tuitui ngāue-pē-ma'ana. Ne si'isi'i ange 'ene fanga ki'i fehālaaki mo 'ene kau fakataú (customers), ma'ama'a ange e mahu'inga mei he kau fakatau-mái (vendors), pea lahi ange pa'anga na'á ne ma'ú 'i he pa'anga na'á ne ma'u he ngaahi māhina kuohilí.

Na'á ne pehē, "Na'á ku mā 'aupito ke u 'alu ki ha kalasi ako laukonga mo tohi 'oku 'i ai ha taha." "Ka 'i he taimi ne fakahoko ai e kalasi ako laukonga mo tohi 'i he falelotú mo e kaingalotú ne u 'ilo te ne 'omi e loto to'a kiате au ke u toe feinga pē. 'I he taimí ni leva 'oku ou lava 'o lau e folofolá pea laka kimu'a 'eku pisinisi 'i he'eku laukonga mo tohi faka-Pilitāniá."

'Oku tokolahi ha kakai, tautautefito ki he kakai fefiné, 'i he tafa'aki faka-Tonga 'o Sahala 'Afiliká, 'oku 'ikai te nau poto 'i he laukongá mo e tohi. 'Oku tōfuhia ai 'a e 'ikai poto he laukongá mo e tohi pea hangē ko e lau 'a e palō-veape faka-'Afilika motu'a 'oku pehē, "Ka 'okú ke fie fūfuu'i ha me'a, hiki ia 'i ha tohi." Ka ki he kakai fefine 'i he Siasí hangē ko Vitá, 'e fakalakalaka 'enau poto 'i he laukongá mo e tohi.

*Ko e fiefia fakataha 'a
e kau akó, fāmīlī, mo e
ngaahi kaungāme'ā 'i he
kātoanga faka'osi ako 'a e
polokalama ako laukonga
mo e tohi 'a e vahefonuá.*

Ko e Ngaahi Faingata'a ke Ikuna'i

Ko e fakangatangata ko ia 'a e ngaahi ngāue lalahi (infrastructure) mo hono fakaako'i 'o e kakaí (public education) 'i he konga lahi 'o e ngaahi fonua 'i he faka-Tonga 'o Sahalá, 'oku 'uhinga ia 'oku fakangatangata ai mo e ngaahi faingamālié, tautautefito ki he tamaiki fefiné. Koe'uhí ko e mamafa ko ia 'a e totongi akó mo hono fakatapu-tapui e tamaiki fefiné 'i he sosaietí, 'oku ngali ta'emalava ai 'a e pōto'i 'i he laukongá ki he kakai tokolahi. Hangē ko 'ení, 'i Kana, neongo ko e lea 'oku ngāue 'akí ko e lea faka-Pilitāniá, 'oku fakafuofua 'oku si'i hifo 'i he vaeuá e kakai fefine lalahi 'oku poto 'i he lea faka-Pilitāniá. 'I he tuku'uta 'o Kaná, ko e vahe tolu-'e-ua 'o e kakai fefine lalahi 'oku 'ikai poto he laukongá mo e tohi.

"Oku tokolahi e kakai fefine lalahi 'i homau koló 'oku 'ikai te nau poto 'i he lea faka-Pilitāniá," ko Sefa 'Ōponga ia, ko e palesiteni 'o e Vahefonua 'Apimosú 'i he Misiona Kana 'Akalā Hihifó. "Kuo laui senituli 'eni 'emau ngāue 'akí 'emau lea fakafonuá, 'a e lea faka-Tuí. Ne toki fa'u kimuí ni mai ha ngaahi mata'itohi (alphapet), ka ko e tokosi'i pē 'oku nau lau iá."

"Kuo pau ke fakafalala e kau fefiné ia ki he ni'ihī kehē—tautautefito ki honau husepānití kapau 'oku nau 'osi mali, pe fanongo holo pē mei honau kaungāme'ā kapau 'oku te'eki ke nau mali—ke mahino 'a e ngaahi tefito'i mo'oni 'o e ongoongoleléi mo e ngaahi tu'utu'uni 'a e Siasí," ko e fakamatala ia 'a Siosina 'Amoaka, ko e palesiteni Fine'ofa 'o e vahefonuá. "Oku ma'u 'e he tokolahi 'a e holi ke ngāué, ka 'oku 'ikai ke nau poto hono lau e ngaahi tohi pe ngaahi makasiní, ko ia 'oku fakangatangata ai honau faingāmalié ke nau vahevahe ha me'a 'i he lotú."

Fakahinohino mei he Fakataha Alēlea

Koe'uhí ko e 'ikai ke poto e kakai fefiné 'i he lea faka-Pilitāniá 'i honau 'apí pe 'i he māketí, 'oku hoko ai 'a e fevahevahe'akí 'i he Siasí ko e tefito'i faka'ai'ai ke nau ako ai 'a e leá. Ka 'e ala faingata'a eni ki he fāmīlī 'o tatau pē 'i he kāingalotú mo e kau papi ului fo'ou 'i he'ene felāve'i mo e ngaahi polokalama ako laukongá mo e tohi. Na'e alea'i 'e he fakataha alēlea 'a e vahefonuá e tokanga ko 'ení, pea ne lea ai 'a Palesiteni 'Ōponga ki he kau taki lakanga fakataula'eikí mo e kau taki houalotu 'i he kolo takitaha fekau'akí mo ha fetākinima 'a e vahefonuá ke fakahoko 'a e ako laukongá mo e tohi. Lolotonga hono

faka'atā atu ki he kakai fefine 'i he koló, 'e nofotaha e tokanga 'a e polokalamá ki he kakai fefine 'i he Siasí. 'E fakaafe'i kinautolu ke nau ha'u fakakulupu kae 'ikai fakaafe'i tāutaha taimi kehekehe—hangē ko 'ení, ha'u fakataha e kau palesitenisí Fine'ofá mo e Palaimelí koe'uhí ke nau fepoupouaki.

Makatu'unga 'i he ngaahi talanoa mo e ngaahi koló, ne loto 'a e kau takimu'a 'i he vahefonuá ke fakahoko ha ngaahi kalasi ako laukonga mo e tohi 'i he kolo takitaha 'i he 'aho Sāpaté mo fakahoko tu'o ua foki lolotonga 'a e uiké. Hili hano fakahoko 'i ha māhina 'e ono, ne foaki atu ha ngaahi tohi fakamo'oni ako kiate kinautolu kuo nau toutou ma'u kalasí mo fakakakato 'a e ngaahi homueká.

Fakafelāve'i e Ma'u'anga Tokoní ki he Fie ma'ú

"Ko e taha 'o e ngaahi faingata'a ko hono kumi ha founa ke ako'i 'akí e laukongá mo e tohi ki ha kakai ko e leá pē 'oku nau ma'ú," ko e fakamatala ia 'a 'Eletā Simi Talatoni, ko ha faifekau matu'otu'a 'i he vahefonuá. "Koe'uhí ko e tuku-fakaholo fuoloa mai 'a e Lea faka-Tuí ko ha lea fakafonua 'oku lea-pē-kae-'ikai-tohi, ko e tokolahi taha 'o e kakaí ia 'oku nau lea 'akí pē ka 'oku 'ikai te nau 'ilo e anga hono tohi, pea ne pau ai ke mau kamata mei hono ako'i ke poto he tohi."

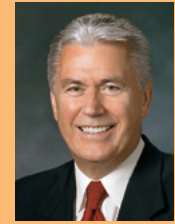
Na'e ngāue fakataha 'a Lanifooti Takavaha 'o e fakataha alēlea ma'olunga 'o e Vahefonua 'Apimosú mo ha ongo 'osi ngāue fakafaifekau, ko Falanisesi 'Anasā mo Sisilia 'Amanaki, ke faka'aonga'i ha nāunau fakalotofonua. Ne faka-'ali'ali ki he kau akó ha ngaahi fakatātā pea kole ange ke nau tohi 'a e me'a ne nau sio ki aí. Na'e tokoni 'eni ke nau fakatupulaki ai 'a e ngaahi tefito'i pōto'i 'i he tohi lolotonga 'enau ako ke fakakaukau 'i he lea faka-Pilitāniá. Ko e hili ko ia hono fakatoka 'ení, 'e lahi ange leva ai e ngaahi ma'u-'anga tokoni ki he akó ke faka'aonga'i.

Teuteú mo e 'Ilo Fo'ou

Kimu'a pea kamata 'a e polokalamá, ne ako'i 'e ha kau mataotao 'i hono ako'i 'o e laukongá mo e tohi ha kau faiako 'o 'ikai ngata pē 'i he ako e ngaahi founa fakafaiakó kae 'i he founa ke ako'i ai foki mo e mo'ui haisiní mo e ngaahi taukei ki he mo'ui 'a e fāmīlī. Kae na'a mo e ako lelei tahá he 'ikai te ne lava ke kikite'i e ngaahi faingata'a 'e fetaulaki mo ia 'i he hili hono kamata'i e ngaahi kalasí: ne toutou mate 'a e 'uhilá 'i he feitu'ú 'o faingata'a ai hono

UE'I KE MO'UI FAKAFALALA PĒ Kiate KITÁ

'Oku
'ikai ha
founga
ia 'e
taha
'i he
uelofea

'a e Siasí 'e fe'unga mo e kakai kotoa pē. Ko ha polokalama ia ke lava 'e he ni'ihi fakafōituituí 'o tokoni'i pē kinautolu pea nau fatongia 'aki 'a e malava ko ia ke nau fakafalala pē kiate kinautolú. 'Oku kau 'i he'etau ngaahi ma'u- 'anga tokoni 'a e lotu liló, hotau ngaahi talēniti ne foaki mei he 'Otuá mo e ngaahi me'a te tau malavá, ngaahi tokoni 'e lava ke tau ma'u 'o faka-fou mai 'i hotau ngaahi fāmilī tonú mo e kāingá, ngaahi ma'u'anga tokoni mei he koló, pea pehē ki he tokoni mo e poupou ko ia 'a e ngaahi kōlomu 'o e lakanga fakataula- 'eiki mo e Fine'ofá. . . .

'I hono faka'osingá, kuo pau ke ke fakahoko 'i homou feitu'u 'a e me'a kuo fai 'e he kau ākongá 'a Kalaisí 'i he to'u tangata kotoa pē: mou fealea'aki, faka'aonga'i e ngaahi ma'u'anga tokoni kotoa pē 'e ma'u, fekumi ki he ue'i 'a e Laumālie Māoni'oni, kole ki he 'Eiki ke Ne fakapapau'i mai, teuteu pea fai e ngāue."

Palesiteni Dieter F. Uchtdorf,
Tokoni Ua 'i he Kau Palesitenisi
'Uluaki, "Tokoni'i 'i he Founga 'a
'e 'Eiki," *Liahona*, Nōvema 2011,
53–56.

fakahoko 'o e ngaahi kalasi efiafi, sasala holo 'oku takai ha kau keli koula he po'ulí ke fakatupu ha lotu hoha'a, pea taimi 'e ni'ihi ne tōmui ange 'a kinautolu ko ia ne nau ma'u e kī ke fakaava 'aki e falelotú.

Ne toe alea'i 'e he fakataha alēlea 'a e vahefonuá 'a e me'a 'oku fie ma'u ke faí. 'I he ola 'o 'enau fakatahá, ne kamata ke toe foki fakataha mai e kau akó ki he kalasí. Ne 'oange ha'anau fanga ki'i kasa ke tokoni kiate kinautolu ke nau fononga hao 'i he halá. Ne fakamafai'i 'e he kau taki fakalotofonuá ke faka'aonga'i 'a e senoleita (generators) ke fakauló'aki e maama 'i he falelotú he po'ulí. Ne 'oange 'a e ngaahi kī ki ha kāingalotu falala'anga ne nau nofo ofi 'i he falelotú koe- 'uhí ke nau fakaava e falelotú kei taimi.

Polokalama 'i he Faka'osi Akó

Ko ha kāingalotu mo e kau fiefanongo 'e toko onongofulu mā taha ne nau kamata'i e polokalamá. Ko e toko fāngofulu-mā-tolu ai ne nau fakakakato e ngaahi kalasí kotoa mo e ngāue mei 'apí. 'I he faka'osi akó, na'e fakaafe'i kinautolu ke nau fai ha ki'i lea nounou.

"Kimu'a pea kamata 'a e ako laukongá mo e tohi, na'e 'ikai pē te u poto he laukongá" ko Senitila 'Openga 'Amō ia 'o e Kolo Sani-kupenasé. "I he taimi 'oku 'alu ai hoku husepāniti ki he ngāué, 'oku 'ikai pē te u fai 'e au ha efiafi fakafāmilī 'i 'api. 'I he'ene 'alu he ngaahi uike kuohilí, ne tokoni mai hoku foha lahi tahá kiate au 'i hono lau 'o e tohi lēsoní, pea ne u lava ai 'o fai ha lēsoni 'i he lea faka-Pilitāniá ki he'eku fānaú. Talu mei ai mo 'eku fakahoko ia 'i he uike kotoa 'oku 'ikai 'i 'api ai hoku husepāniti."

Neongo 'a e 'ikai te ne fu'u pōto'i fēfē 'i he lea faka-Pilitāniá na'e lau 'e Polosipa Kikite, ko ha mēmipa angatonu 'i he Kolo hono Ua 'o 'Apimosú ha fakamo'oni sētesi 'e tolu na'á ne hiki pē 'e ia. Na'á ne pehē na'e 'ikai poto ia he laukongá pe tohi kimu'a e kalasí ka 'i he taimí ni 'okú ne lava 'o tokoni ki he'ene fānau ikí 'i he'enu ngāue mei 'apí.

"Fakamālō ko e me'a kuó u akó," ko 'ene leá ia, "Te u lava 'o hoko ko ha tamai lelei ange."

"Oku ou lava 'o lau e folofolá he taimí ni," ko e lea ia 'a Kaku Sasu 'o e Kolo Kāpengá. "I mu'á, na'á ku 'ilo pē 'e au 'oku mo'oni e Tohi 'a Molomoná neongo na'e 'ikai teu poto he laukongá. Ko 'eni 'oku ou 'ilo 'oku mo'oni ia 'i he'eku lau iá. 'Oku fakautuutu ai e tupu-laki 'eku fakamo'oni."

Ne pehē 'e he kau palesitenisi Fine'ofa 'o e Kolo 'Asunafó, ne nau tuku mavahe 'a e Tu'apulelulu kotoa pē ke nau fepōtalanoa- 'aki ai 'i he lea faka-Pilitāniá. Na'e pehē 'e he palesiteni fine'ofá ko 'Evelini 'Akivā, "Na'e toe lōloa ange ai 'emau fepōtalanoa'aki 'i he 'aho ko iá koe'uhí ne 'ikai te mau 'ilo e ngaahi fo'i lea totonu ke faka'aonga'i. Ka ne kamata leva ke mau liliu lea 'iate kimaautolu, ke kumi e ngaahi fo'i lea totonu ke lea 'akí. Koe'uhí ne mau feako'aki fakataha, ne 'ikai te mau mā pe ilifia hano lea 'aki ha fo'i lea 'oku hala. Ne mau fetokoni'aki."

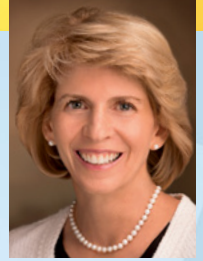
Ngaahi Lelei Ta'efa'alauá

Ne pehē 'e he kakai fefine ne nau kau ki he ako laukonga mo e tohi 'a e Vahefonua 'Apimosú ne nau ongo'i fiefia ange pea ngalingali 'e lahi ange 'enau fevahevahe'aki 'i he lotú. Ne nau toe vēkeveke ange ai ke tali e ngaahi uiu'i, lau e folofolá, pea faiako 'i he lotú mo 'api fakatou'osi. Na'e fakakakato foki 'e ha kau tangata 'a e polokalamá. Tautau-tefito ki he kau ngoué, ne nau pehē 'oku nau lava leva eni 'o fika'i e fakamolé mo e lahi 'o 'enau ngoue kuo fakataú, tokoni ki he ngāue mei 'api 'enau fānaú, pea lau e folofolá 'iate kinautolu pē mo honau fāmilī.

Ne hoko e lavame'a 'i 'Apimosú, ke ne fakalotolahi'i ai 'a e Vahefonua 'Asamanikesí ke nau fakahoko ha'anau polokalama ako laukonga mo e tohi pē 'anautolu.

"Oku liliu 'emau mo'ui mo e mo'ui 'emau fānaú 'i he'enu poto he laukongá mo e tohi," "Oku liliu 'e he ngaahi leá hotau māmaní, pea 'oku tau fakamālō ki he'etau Tamai Hevaní." ■

Fai 'e Carol F. McConkie

Tokoni 'Uluaki 'i he Kau Palesitenisī
Lahi 'o e Kau Finemuī

Ko Hono Ako'i e To'u Tupú

KE TAKI 'I HE FO'UNGA 'A E FAKAMO'UI

'Oku 'ikai ngata pē he hoko hotau to'u tupú ko ha kau taki 'i he kaha'ú. Ka ko ha kau taki kinautolu 'i he 'ahó ni. Te tau lava 'o tokoni kiate kinautolu ke nau taki 'o hangē ko e Fakamo'ui.

Iha lea 'a 'Eletā Tēvita A. Petinā 'o e Kōlomu 'o e Kau 'Aposetolo 'e Toko Hongofulu Mā Uá ki he ngaahi mātū'á mo e kau taki 'o e to'u tupú, 'o fekau'aki mo e fie ma'u ko ia ke potupotu-tataú, 'o ne pehē, "Fakaafe'i e kakai kei talavou' ke nau fai e ngāue. 'Kuo pau ke ke 'i ai, kae tukuange ki he to'u tupú ke nau ngāue. Kuo pau ke ke 'oange ha fakahinohino kae 'oua na'á ke pule'i 'e koe."¹

'E lava e mātū'á mo e kau takí 'o tokoni ke ako 'e he kau talavou' mo e kau finemuī ha ngaahi tefiti' mo'oni te ne teuteu'i kinautolu ke nau taki 'i he angamā'oni'oni mo langa hake e pule'anga 'o e 'Otuá 'i he māmaní.

'I hoku ta'u 14 ne u fetaulaki mo ha kau finemuī ne nau hoko ko ha kau taki ma'ongo'onga. 'I he taimi ko iá, ne hiki mai ai hoku fāmili ki he 'Iunaiteti Siteití 'o mēmipa 'i ha uooti fo'ou. 'Oku 'ikai ke u toe manatu'i ko hai e kau palesitenisī 'i he kalasi Maeameití, ka 'oku ou manatu'i lelei pē ne angalelei 'aupito mai 'a e kau finemuī kiate au. Ne nau tali fakamātoato ha ki'i ta'ahine ilifia, si'isi'i mo fo'ou 'o hangē pē ha'anau kau-ngāme'a fuoloá pea neu ongo'i fiefia ai. 'I Telauea, he feitu'u ne u ha'u mei ai ko au tokotaha pē 'a e ta'ahine Māmonga 'i he'emaui ako lotolotó pea ko e ta'ahine Māmonga pē 'e taha ne u 'iló na'e nofo ia 'i ha houa 'e taha mei hoku 'apí, ne u fakakaukau, "Oku pau pē 'oku *peheni* 'a hēvani!"

Ko e fuofua taimi ia 'i he'eku mo'ui, kuo fakaafe'i ai au 'e ha'aku ngaahi kaungāme'a tokolahi 'oku nau mo'ui 'aki 'a e tu'unga mo'ui 'i he *Ki Hono Fakamālohia* 'o e *To'u Tupú*, ke u kau 'i he ngaahi 'ekitivití, mo vahevahe mai kiate au 'enau ngaahi fakamo'oni ki he ongoongolelei. Na'e hoko 'enau ngaahi sipinga 'o e 'ofā-angalelei ke u toe ofi ange ai ki he Siasi 'o Sīsū Kalaisi 'o e Kau Mā'oni'oni 'i he Ngaahi 'Aho Kimui Ní 'i he taimi ko ia 'i ha toe lea pe lēsoni kuó u fakahoko. Ne hoko 'enau 'ofā mo e maama faka-Kalaisi, ko e pōpoaki 'o e ongoongolelei 'a Kalaisi, pea ko kinautolu ne nau tataki mo 'omi au ki Hono loto'áa.

Ko e hā nai e me'a na'á ne ngaohi hoku ngaahi kaungāme'a fo'ou ko ha kau taki ma'ongo'onga?

Na'e faka'uhinga'i mahino ngofua 'e ha faifekau kei talavou e tu'unga fakatakimu'á. Na'á ne pehē: "Oku totonu ke tau 'i he feitu'u totonu 'i he taimi totonu 'o fakahoko e finangalo 'o e 'Eikí mo tokoni ki he tokotaha 'okú ne fie ma'u 'etau tokoní. Ko e me'a ia 'okú ne ngaohi kitautolu ke tau hoko ko e takí."² Koe'uhí ko honau anga totonú mo e Maama 'a Kalaisi 'oku maama 'iate kinautolú, 'oku ma'u 'e he kau talavou mo e kau finemuī angatou 'i he Siasí ni 'a e tu'unga malava ke *taki 'i he founga 'a e Fakamo'ui* mo "tokoni'i ha kakai kehe ke nau hoko ko e kau muimui mo'oni 'o . . . Sīsū Kalaisi."³

'I he'etau hoko ko e kau takí 'oku tau taki, fakahinohino, mo tokoni'i 'etau kau talavou' mo e kau finemuī. Ka ko e kau palesitenisī fakakalasi pē ia mo fakakōlomú 'oku nau fatongia 'aki hono tataki mo faka'uto'uta e ngāue 'enau kalasi mo e ngaahi kōlomú, 'o kau ai hono fili e ngaahi lēsoni ki he Sāpaté mo palani e ngaahi 'ekitivití lolotonga e uiké. 'Oku ui mo vahe'i e kau taki 'o e kalasi mo e kōlomú 'i he malumalu 'o kinautolu 'oku nau ma'u 'a e ngaahi kī 'o e lakanga fakataula'eikí; ko ia 'oku nau ma'u ai 'a e mafai ke tatau mo fakamālohia 'a e to'u tupu kehé. 'Oku nau

muimui ki he sīpinga 'a e Fakamo'uī mo ako ke ngāue 'o hangē ko 'Ene ngāue mo tokoni 'o hangē ko ia na'ā Ne faī.

Ngaahi Faingamālie Fakatakimu'a Ma'ā e To'u Tupú

'Oku kamata 'a e tu'unga fakatakimu'ā 'i 'api. "Oku kamata hono fakahoko hotau fatongia ki he 'Otuā ko e mātu'a mo e kau takí 'i hono tā ha sīpinga—'o mo'ui 'aki mā'u ai pē mo faivelenga e ngaahi tefito'i mo'oni 'o e ongo-ongolelé 'i 'api" ko e ako ia ne fai 'e 'Eletā Lōpeti D. Heili 'o e Kōlomu 'o e Kau 'Aposetolo 'e Toko Hongofulu Mā Uā. "Oku fie mā'u heni 'a e faivelenga mo e faka'utumauku he 'aho kotoa."⁴ Ngaahi mātu'a, ako'i e tokāteline 'o Kalaisí. 'Oku nau tokoni ki he to'u tupú ke fokotu'u mo a'usia e ngaahi taumu'ā. 'Oku tokoni'i 'e he Fakalakalaka Fakatāutahā mo e Fatongia ki he 'Otuā e to'u tupú ke fakamālohia 'enau fakamo'oni kia Sisū Kalaisí, mateuteu ke fakahoko mo tauhi e ngaahi fuakava toputapú, mo fakakakato honau ngaahi ngafa fakalangí mo e ngaahi fatongia 'i he familí, 'i 'apí, mo e Siasí.

'I he lotú, 'oku lava ke tokoni e kau taki 'o e Lakanga Taula'eiki Faka-Ēloné mo e Kau Finemuí ke mahino ki he to'u tupu 'oku nau hoko ko e kau palesitenisí fakakalasí mo fakakōlomú honau ngaahi fatongia toputapú mo fua honau fatongiá ke tanumaki mo fakamālohia e toenga 'o e kōlomú mo e kalasí.

'I he'etau hoko ko e kau taki he kakai lalahí, 'oku tau teuteu'i e to'u tupú ke nau tataki e ngaahi fakataha faka-kōlomú mo fakakalasí mo e ngaahi 'ekitiviti 'o e Mutualé. 'Oku tau fakataha mo e to'u tupú 'i he ngaahi fakataha

fakapalesitenisí lolotonga 'enau fakakaukau'i ha ngaahi founa ke tokoni ai kiate kinautolu 'oku nau faingata'a'ia, ke fakakau kotoa e to'u tupú 'i he ngaahi lēsoni he Sāpaté, mo palani ha ngaahi 'ekitiviti, ngaahi ngāue tokoni, kemi, mo e ngaahi konifelenisi 'a e to'u tupú.

'Oku tau fakalotolahi'i e kau palesitenisí 'o e to'u tupú ke nau tokoni ki he kōlomú mo e kau mēmipa 'o e kalasí hono kotoa ke nau kau 'i he tafa'aki kotoa 'o e ngāue 'o e fakamo'uī, 'o kau ai 'a e ngāue fakafaifekau 'a e kāingalotú, pukepuke 'o e kau uluí, fakamālohia 'o e kau māmālohí, ngāue fakatemipalé mo e hisitōlia fakafāmilí, pea mo hono ako'i 'o e ongoongolelé.⁵ 'Oku tokoni 'a e au palesitenisí 'o e to'u tupú ki he kau talavou mo e kau finemuí ke nau 'ilo 'a e fiefia mo e tāpuaki 'o e ngāue 'i he huafa 'o e Fakamo'uī mo fafanga 'Ene fanga sipí.

'Oku 'ikai fekau'aki e ngāue 'a e kau takí ia mo e teuteu'i ke faka'ofa'ofa ha 'ū lau'i pepa ke tufa pe ko hano fai 'o ha lēsoni fonu 'i he ngaahi mo'oni me'ā. Ko e ngāue 'a e kau takí ke tokoni'i e kau talavou mo e kau finemuí ke nau ako mo faka'aonga'i e ngaahi tefito'i mo'oni te ne tokoni'i kinautolu ke nau tataki 'i he founa 'a e Fakamo'uī. Ko 'eni e ngaahi tefito'i mo'oni 'e fā ko ia.⁶

Teuteu Fakalaumālie

Tokoni ke mahino ki he to'u tupú 'a e mālohi 'o 'enau teuteu fakalaumālie fakatāutahā. Ako'i kinautolu ke nau ngāue'i 'enau tuí 'i he ngaahi fuakava 'oku nau fai 'i he ouau 'o e sākalamēnití. 'Oku hoko 'enau loto vēkeveke ke to'o kiate kinautolu e huafa 'o Kalaisí, ke manatu kiate Ia,

mo tauhi 'Ene ngaahi fekau ke nau fe'unga ai ke 'iate kinautolu mā'u ai pē 'a e takaua 'a e Laumālie Mā'oni'oni. 'Oku 'ikai ke nau tu-enoa 'i he'enau ngāue 'i he taimi 'oku nau lava ai 'o mā'u, fakatoka-nga'i, mo talangofua ki he ue'i 'a e Laumālie Mā'oni'oni.

'Oku nau teuteu fakalaumālie 'o fakafou 'i he'enau fekumi ki ha tākiekina 'i he lotu fakamātoato mo e fekumi ki ha tali 'i he ngaahi folofolá. 'Oku nau tuiaki ke tauhi e ngaahi fekau koe'uhí ke lea 'a e Laumālie Mā'oni'oni kiate kinautolu 'i honau lotó mo e 'atamaí ke nau ongo'i mo 'ilo'i 'apē 'a kinautolu 'oku fie mā'u 'enau tokoní mo e me'a te nau lava 'o fakahokó. 'Oku nau ongo'i 'a e 'ofa haohao

KO E LAHI FE'UNGA 'O E TOKONI KE FAÍ

Oku fie ma'u 'e he to'u tupú ha tu'unga kehe-kehe 'o e tokoní 'i he'enua ako ke takí. Ko e ní'hi te nau lava 'o takí pē 'iate kinautolu; ko e toengá 'e fie ma'u ha tokoni lahi ange. 'E lava ke fealēlea'aki e mātu'á 'i he'enua tokoní 'enau fāna'u 'i he'enua ako ke takí, pea 'e lava ke fealē-lea'aki 'a e kau palesitenisí 'o e Kau Talavou mo e Kau Finemuí fakataha mo e kau pīsopelelí 'i he'enua fakakaukau 'i e lahi 'o e tokoni 'e 'oange ki he to'u tupu takitaha 'i he uōtí. Ko e taumu'á: ke tokoní 'e talavou mo e finemuí takitaha ke laka kimu'a, 'o kamata mei he tu'unga 'oku nau 'i aí.

Ka fakahaa'i 'e he kakaí ha kihí'i anga-lelei mo ha 'ofa kiate au, hono 'ikai ko ha mālohi lahi ia 'oku hū ki hoku 'atamaí.⁸

Na'e ako'i 'e he Fakamo'uí 'a hono mahu'inga fau 'o e ngaahi laumālie kotoa pē (vakai ki he T&F 18:10–15). Tokoni ke mahino ki hotau to'u tupú 'a e mo'oni nāunau'ia ne feilaulau'i 'e Sīsū Kalaisi 'Ene mo'uí pea faka'atā 'a e halá ke tau lava ai 'o foki hake kiate Ia. 'I hono fakahounga'i 'o e me'a kuó Ne fakahokó, 'oku kakapa atu 'a e kau tamaio'eiki mo'oni 'a e 'Eikí mo tokoni 'i he anga'ofa ki he kau talavou mo e kau finemuí kotoa pē, 'a ia ne feilaulau'i ai 'e he Fakamo'uí e me'a kotoa ma'anautolu.

Ako'i 'a e Ongoongolelei 'o Sīsū Kalaisi

Tokoni ki he kau talavou mo e kau finemuí ke nau fakatokanga'i 'a e ngaahi faingamālie ke ako'i ai 'a e ongoongolelei mo mahino kiate kinautolu ko e faiako mahu'inga tahá 'enau sīpingá. 'I hono mo'uí 'aki 'e he to'u tupú e ngaahi lea 'a e kau palōfitá mo tauhi e ngaahi tu'unga mo'uí 'i he *Ki Hono Fakamālohia 'o e Tō'u Tupú*, 'oku nau taki ai 'i he founga 'a e Fakamo'uí. 'I he'enua angatonu ki he'enua ngaahi leá mo e ngāué, 'oku nau fakahaa'i ai 'a e 'uhinga 'o e ākonga mo'oni 'a Sīsū Kalaisí. 'Oku nau tu'u ko 'Ene kau fakamo'oni ta'emālualoi. Pea 'i he'enua fai ha fakamo'oni, tokoni ke faiako 'i ha lēsoni he Sāpaté, pe vahevahe 'a e mo'oni 'o e ongoongolelei mo honau ngaahi kaungāme'á, 'e fakafonu kinautolu 'aki 'a e Laumālie pea 'e 'i ai e mālohi fakauluí 'i he'enua ngaahi leá.

Tataki 'i he Founga 'a e Fakamo'uí

Ke takí 'i he founga 'a e Fakamo'uí ko ha faingamālie toputapu ia 'e fie ma'u ai e to'u tupú ke nau fai honau lelei tahá 'i he'enua ngāue ma'á e 'Eikí 'i 'api, 'i he Siasí, pea 'i he koló. 'Oku hoko 'a e kau talavou mo e kau finemuí 'oku nau taki 'i he founga 'a e Fakamo'uí ko e pōpoaki ia 'o e ongoongolelei 'o Sīsū Kalaisí, ko e tali ki ha lotu ha taha, ko e kau 'āngelo 'oku nau tokoni kiate kinautolu 'oku fie ma'u tokoní, mo e maama 'a Kalaisí ki he māmaní. ■

MA'U'ANGA FAKAMATALÁ

1. David A. Bednar, "Youth and Family History," [lds.org/youth/family-history/leaders](https://www.lds.org/youth/family-history/leaders).
2. Tohi mei he mokopuna 'o Carol F. McConkie, 13 Mā'asi, 2015.
3. *Tohi Tu'utu'uni Fika 2: Ko Hono Pule'i 'o e Siasí* (2010), 3.1.
4. Robert D. Hales, "Ko Hotau Fatongia ki he 'Otuá: Ko e Misiona 'o e Mātu'á mo e Kau Takí ki he To'u Tāngata Kei Tupu Haké," *Liahona*, Mē 2010, 95.
5. Vakai ki he *Tohi Tu'utu'uni Fika 2*, 5.
6. Vakai ki he *Tohi Tu'utu'uni Fika 2*, 3.2.
7. Vakai ki he *Tohi Tu'utu'uni Fika 2*, 4.1.
8. *Ngaahi Akonaki 'a e Kau Palesiteni 'o e Siasí: Siosefa Sāmīta* (2007), 394, 428.

'a Kalaisí kiate kinautolu takitaha 'i he kalasí pe kōlomú.

'Oku foaki 'e he teuteu fakalaumālie 'a e loto falala ki he to'u tupú ko e fakafounga kinautolu 'a e 'Eikí pea 'oku nau fai 'a e fekau 'a e 'Eikí (vakai ki he T&F 64:29).

Kau 'i he Ngaahi Fakataha Alēleá

Ako'i e to'u tupú ki he tefito'i hokohoko mo e mālohi ma'u fakahā 'o e ngaahi fakataha alēleá 'i he'enua kau atu 'i he founga kuo fokotu'utu'u fakalangi 'o fakafou 'i hono pule'i 'o e Siasí 'o e 'Eikí mo hono faitāpuekina 'o e fakafou-tuituí mo e ngaahi fāmīlī.⁷ Ko e Fakataha Kōmiti To'u Tupu 'a e Kau Pīsopelelí mo e fakataha fakapalesitenisí fakakalasi mo fakakōlomú 'a e fakataha alēleá 'oku ako ai 'e he to'u tupú honau ngaahi fatongia mo fakafatongia 'i ai kinautolu ke tokoni ki he ní'hi kehé.

Kau Mēmipa 'o e Fakataha Alēleá:

- 'Oku nau uouongataha mo muimui ki he fakahino-hino 'a e kau taki lakanga fakataula'eikí 'oku nau ma'u 'a e ngaahi kī 'o e lakanga fakataula'eikí.
- 'Oku nau vahevahe 'enau ngaahi fakakaukau 'i ha laumālie 'o e angatonu, mā'oni'oni, tuí, angama'a, fa'a kātaki, manava'ofa, mo e fe'ofa'aki fakatokouá.
- Ngāue fakataha, ke palani e me'a te nau fai ke tokoni kiate kinautolu 'oku fie ma'u tokoní.

Tokoni ki he Ní'hi Kehé

'Oku taki 'a e to'u tupú 'i he founga 'a e Fakamo'uí 'i he taimi 'oku nau tokoni ai 'i he 'ofa mo e anga'ofá. Ne ako'i 'e Siosefa Sāmīta: "Oku 'ikai ke 'i ai ha me'a ia kuo fa'ufa'u ke ne takí 'a e kakaí ke si'aki 'enau angahalá ka ko hono puke honau nimá, pea tokanga'i kinautolu 'i he loto 'ofa.

FAKAMANATUA 'O E EFIAFI FAKAFĀMILI 'I 'APÍ

‘I he ta’u 1915, ne fakahinohino mai ai ‘e he kau palōfita kimuí ní kiate kitautolu ke tuku mavahe ha efiafi ‘i he uiké ma’a hotau fāmili. Na’e tomu’a ui ia ko e “efiafi ‘i ‘apí”—ko ha taimi ke ako ki he ongoongoleléi pea fiefia fakataha, lolotonga hono fakamālohia hotau ngaahi vā fetu’utaki fakaemāmaní mo ta’engatá.

Hili ha ta’u ‘e teau mei ai, ne hokohoko atu hono tokoni’i kitautolu ‘e he efiafi fakafāmili ‘i ‘apí ke langa ha ngaahi fāmili ‘e tolonga ‘o ta’engatá. ‘Oku tala’ofa mai ‘e he kau palōfitá, ‘e tupulaki ai ha tui ma’ongo’onga ange mo ha mālohi fakalaumālie ‘i hotau lotó, pea malu ange, uouongataha, mo melino hotau ngaahi ‘apí.

‘Oku tau kau kotoa ki ha fāmili ‘i he māmaní pea ko e konga kitautolu ‘o ha fāmili ‘o ‘etau Tamai Hēvaní. Ko e fē pē ha feitu’u te tau ‘i ai ‘i he māmaní pea tataui ai pē ko e hā hotau tūkungá ‘i he mo’uí, ‘oku tau lava ‘o fakamanatua mo kau ‘i he efiafi fakafāmili ‘i ‘apí. ■

To’ohemá: Ko e fāmili Mouá ne nau toki hiki mai ki Taileni, ‘a ia ne nau ‘ilo ai ‘a e ongoongoleléi pea papitaiso foki. ‘Oku nau ako ‘a e Tohi ‘a Molomoná ‘o tataui pē ‘i he lea faka-Heimongí, ko ‘enau lea tu’ufonuá, mo e lea faka-Taileni, ‘a e lea honau ‘apí fo’ou.

‘I laló: Ko e va’ingá mo e fiefiá ‘a e taha e founa ‘oku ngaohi ai ‘e he fāmili Sanitesi ‘o Potukali ke nau toe feohi vāofi ange ai ‘i he efiafi fakafāmili ‘i ‘apí.

To'omata'ú: 'Oku mahulu hake 'a e 'uhinga 'o e fāmili 'i he 'i ai ha fa'ē, tamai, mo e fānau 'i he Temokālati Lepupelika 'o Kongokoó. 'I he taimi 'oku fakatahataha'i ai 'e Misa Suekamana hono fāmili ki he efiafi faka-fāmili 'i 'apí, 'oku fie kau mai e tokolahi ia 'o e koló.

Taupotu ki 'olungá: 'Oku faka'aonga'i 'e Sisitā Sēkona 'o e 'Otu Fllipaini 'a e ngaahi hiva Palaimeli mo e ngaahi hiva tukufakaholó ke ako'i ki he'ene fānaú 'a e fiefia 'o e ongoongolelei.

'I 'olungá: Ko e fāmili 'Enitasoni, 'oku nau hā 'i he taá 'i he peito honau 'apí 'i Siōsia, USA, 'oku nau manako ke ta'o pisikete. 'Oku nau fa'a faka'aonga'i he taimi 'e nī'hi ko ha konga 'o e lēsoni pe fakaneifua'aki.

*'I'olungá: Ko Misa mo Sisitā Leinolo
'o Uasingatoni, USA, 'okú na filio'i ha
founga ke ako'i ai 'a e ongoongolelei ke
mahino mo ako 'e he'ena fānau kei īkī.*

*To'omata'ú, taupotu ki 'olungá: 'Oku
fakalāngilang'i 'e he fāmili 'Esipinosa 'o
Poliviá 'enau kui fefinē 'i he efiafi faka-
fāmili 'i 'apī lolotonga 'enau hiva mo ako
e ongoongolelei.*

*Ki he fāmili Sini 'o Siosiá, USA, 'oku
hoko 'a e hisitōlia fakafāmili ia ko ha
'ekitiviti efiafi fakafāmili manakoa.*

*'Oku nau fiefia 'i hono ako'i ki he'enu
fānau fekau'aki mo honau tukufakaholo
faka-Kōleá.*

*'Oku fa'a 'alu 'a e fāmili Likauti
ia 'o 'Aositelēlia 'o 'eva ko e kongā
ia 'o 'enau efiafi fakafāmili, 'o
takai'i e ngaahi feitu'u faka'ofa
honau koló.*

*Vakai ki he peesi 3 'i he makasini takitaha
'o e Liahona ki ha ngaahi fakakaukau efiafi
fakafāмили 'i 'api.*

*Vahevahe ha 'ū tā mo ha 'ū vitió 'o ho'omou efiafi
fakafāмили 'api 'o faka'aonga'i e #FamilyNight.*

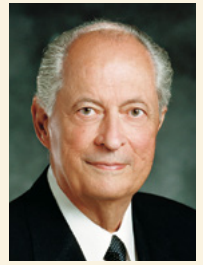
*Ako lahi ange 'i he [facebook.com/liahona.magazine](https://www.facebook.com/liahona.magazine)
(Peesi Feisipuka 'i he Lea Faka-Pilitāniā, Faka-
Sipeiní mo e Faka-Potukali pē).*

*'I he'etau
mahino mo
muimui
talangofua ki
he palani 'a
e 'Otuā, 'oku
tau hao ai mei
he 'auhē mei
he hala te ne
tataki kitau-
tolu ke foki ki
he'etau Tamai
Hēvaní.*

Ko e Palani 'o e Fakamo'ui

KO HA MATA'IKOLOA TOPUTAPU
'O E 'ILO KE TATAKI KITAUTOLU

Fai 'e 'Eletā
Robert D. Hales

'O e Kōlomu 'o e
Kau 'Aposetolo 'e
Toko Hongofulu
Mā Uā

*Ko e kī ki he'etau lavame'a 'i he mo'ui 'i he maama
fakalaumāliē, ko 'etau poupou'i e palani 'a e Tamaí. Ko e kī
tatau pē ia ki he'etau lavame'a 'i he'etau mo'ui 'i he māmaní.*

Kuó u fa'a fakalaauloto ki he taumu'avalea e fānau 'a e 'Otuá 'o 'auhē 'i
he potu lala fakapo'uli mo fakata'elatá, 'ikai 'ilo ko hai koā 'a kinautolu, ko
'enau ha'ú mei fē, ko e hā e 'uhinga 'oku nau 'i heni ai he māmaní, pe 'oku
nau 'alu nai ki fē hili 'enau mo'ui 'i he māmaní.

'Oku 'ikai fie ma'u ke tau 'auhē. Kuo fakahā mai 'e he 'Otuá ha ngaahi mo'oni
ta'engata ke tali e ngaahi fehu'i ko 'ení. 'Oku ma'u ia 'i He'ene palani ma'ongo'onga
ma'a 'Ene fānaú. 'I he ngaahi folofolá 'oku 'iloa 'a e palani ko 'ení ko e "palani 'o e
huhu'i,"¹ ko e "palani 'o e fiefiá,"² pea mo e "palani o e fakamo'ui."³

'I he'etau mahino mo muimui talangofua ki he palani 'a e 'Otuá, 'oku tau hao ai
mei he 'auhē mei he hala te ne tataki kitautolu ke foki ki he'etau Tamaí Hēvaní.⁴
Ko 'eni, pea ko 'eni pē, te tau lava ai 'o a'usia e mo'ui 'okú Ne ma'ú, 'a ia ko e,
"mo'ui ta'engatá, . . . ko e me'a'ofa 'oku mahu'inga taha 'i he ngaahi me'a'ofa kotoa
pē 'a e 'Otuá."⁵

Ko e me'a'ofa 'o e mo'ui ta'engatá 'oku 'aonga ai ha feinga ako, 'ilo, mo faka'ao-
nga'i e palani 'o e fakamo'ui. 'E toetu'u e fa'ahinga kotoa pē 'o e tangatá pea ma'u e
tāpuaki 'o e mo'ui ta'e-fa'a-maté. Ka ke a'usia 'a e mo'ui ta'engatá—'a e mo'ui 'oku
ma'u 'e he 'Otuá⁶—'oku mahu'inga hono mo'ui 'aki e palani 'o e fakamo'ui e kotoa
'o e lotó, 'atamaí, iví, mo e mālohí.

Mahino e Palani 'o e Fakamo'ui

Me'a Fakaivia Mo'oni ke 'Ilo 'a e Palani! Ko e palani 'o e fakamo'ui ko e taha ia 'o e ngaahi mata'ikoloa ma-'ongo'onga taha 'o e 'iló kuo foaki mai ki he fa'ahinga 'o e tangatá he 'okú ne fakamatala'i 'a e taumu'a ta'engata 'o e mo'ui. 'Oku tau 'auhē mo'oni 'i he fakapo'ulí kapau 'e 'ikai ke tau ma'u ia. Ko hono 'uhinga 'eni 'oku foaki ai 'e he 'Otuá e ngaahi fekaú ki He'ene fānaú "*hili* 'ene fakahā kiate kinautolu 'a e palani 'o e huhu'í."⁷

Ko hoku lotó ke tokoni'i kitautolu takitaha ke tau ngāue 'aonga 'aki e mata'ikoloa ko 'eni 'o e 'iló—ke mahino lelei ange ai e palani 'o e fakamo'ui pea ke faka'aonga'i e mahino ko iá 'i he'etau mo'ui faka'ahó.

Tau'atāina ke Fili

Koe'uhí 'oku mahu'inga fau 'a e tau'atāina ke fili ki he palani, tuku ke tau kamata heni. Kuo tuku mai 'e he Tamaí kiate kitautolu ke tau lava 'o fili pe fakafisi'inga'i ha me'a⁸ 'o fakatatau ki he ngaahi mo'oni ta'engata—'a e ngaahi mo'oni na'á ne ngaohi 'a e 'Otuá ke hoko ko e 'Otuá mo e langí.⁹ Kapau te tau faka'aonga'i 'etau tau'atāina ke fili ke tali mo mo'ui'aki e ngaahi mo'oni ko 'ení, te tau ma'u 'a e fiefia ta'engata. Ko hono toe 'ai ke mahino angé, kapau te tau faka'aonga'i 'etau tau'atāina ke fili ke talangata'a, mo fakafisinga'i e ngaahi fono 'a e 'Otuá, te tau a'usia 'a e faingata'a'ia mo e mamahí.¹⁰

Ko e tau'atāina ke fili ko ha tefito'i mo'oni ia 'oku kaungatonu ki he ngaahi konga 'e tolu 'o e palani 'o e fakamo'ui: mo'ui 'i he maama fakalaumālié, mo'ui fakamatelié mo e mo'ui hili 'a e maté.

Mo'ui 'i he Maama Fakalaumālié

Hangē ko 'ene hā 'i he "Ko e Fāmili, ko ha Fanongonongo ki Māmani," ko e tokotaha kotoa pē "ko ha foha mo e 'ōfetine ia 'o ha ongo mātu'a fakalangí" mo "ha natula fakalangí pea mo ha iku'anga pau."¹¹ 'I ha fakataha alēlea 'i he maama fakalaumālié, ne fakamatala'i mai 'e he Tamaí Hēvaní kiate kitautolu 'Ene palani 'o e huhu'í.¹² Na'e fakatefito 'a e palani 'i he ngaahi tokāteline, fono, mo e ngaahi tefito'i mo'oni ne 'osi fakatoka pē ia mei mu'a.¹³ Na'a tau 'ilo kapau te tau tali mo muimui ki he palani, 'e fie ma'u ke tau mavahe 'i he loto ki ai mei he 'ao 'o e Tamaí pea mo sivi pe te tau fili ke mo'ui 'o fakatatau mo 'Ene ngaahi fonó mo e ngaahi fekaú.¹⁴ Na'a tau fiefia 'i he faingamālie ko 'ení¹⁵ mo poupou'i loto hounga'ia e palani koe'uhí 'oku

ne 'omi kiate kitautolu 'a e founga ke tau hangē ai ko 'etau Tamaí Hēvaní pea ma'u 'a e mo'ui ta'engatá.

Ka na'e kau 'i he palani ha ngaahi nunu'a: kapau na'a tau fili 'i he mo'ui fakamatelié ke 'oua 'e mo'ui 'aki e ngaahi fono ta'engata 'a e 'Otuá, 'e 'ikai ke tau a'usia 'a e mo'ui ta'engatá.¹⁶ Na'e 'afio'i 'e he Tamaí te tau humu mo faiangahala 'i he'etau foua e mo'ui fakamatelié, ko ia na'á Ne teuteu'i ha Fakamo'ui ke huhu'i e angahala 'a kinautolu kotoa pē 'oku fakatomalá pea ke fakamo'ui 'a e ngaahi kafo fakalaumālié mo fakaeloto 'o kinautolu 'oku talangofuá.¹⁷

Ko Sīsū Kalaisi 'a e 'Alo 'Ofa'anga 'o e Tamaí, kuo tomu'a fakanofu talu mei he kamata'angá.¹⁸ Na'á Ne pou-pou'i e palani 'a e Tamaí, peá Ne loto ke hoko ko hotau

Fakamo'ui 'o Ne pehē: "Ko au 'eni, fekau'i au."¹⁹ Ko ia, na'e fakanofu 'a Sīsū 'e he Tamaí ke hoko ko e Tokotaha ke mo'ui ta'e-ha-mele 'i he mo'ui fakamatelié, pekia ko 'etau ngaahi angahalá mo e faingata'a'ia, pea toetu'u ke veteki e ngaahi ha'i 'o e maté.

Na'e nofo foki mo Lusifā, 'a ia ne 'iloa ko Sētane 'i he maama fakalaumālié.²⁰ Koe'uhí ko 'ene siokitá na'á ne fakafisinga'i 'a e palani, feinga ke faka'auha e tau'atāina ke fili 'a e tangatá, pea angatu'u ki he Tamaí.²¹ Ko hono nunu'á, ko e 'ikai ma'u 'e Sētane mo kinautolu kotoa ne nau muimui ai ha sino. Na'e mole meiate kinautolu 'a e faingamālie ke kau 'i he palani 'a e Tamaí pea mole mo honau iku'anga

fakalangí.²² 'I he 'ahó ni 'oku hokohoko atu 'enau angatu'u ki he 'Otuá mo feinga ke fakatafoki e fakakaupau mo e loto 'o e fa'ahinga 'o e tangatá meiate Ia.²³

Na'e ngaohi mo fokotu'utu'u 'a e māmani ko 'ení ma'anautolu ne nau tali 'a e palani 'a e Tamaí.²⁴ Ko 'eni 'oku tau ma'u ai 'a e sino ne fa'u 'i he 'imisi mo e tatau 'o e 'Otuá. Ko 'eni 'oku sivi'i mo fakapapau'i ai kitautolú. Ko 'eni 'oku tau ma'u ai 'a e a'usia 'oku fie ma'u ki hono ma'u 'o e mo'ui ta'engatá.²⁵

Mo'ui Fakamatelié

Na'e ngaohi mo fokotu'utu'u 'e he 'Otuá 'a 'Ātama pea mo 'Ivi pea fakataha'i kinua ko e husepaniti mo e uaifi, 'o tuku kinua ki he Ngoue Ko 'Itēni, pea fekau kiate kinua ke na fanafanau.²⁶ 'I he'ena ngāue 'aki 'ena tau'atāina ke fili, ne mavahe 'a 'Ātama pea mo 'Ivi mei he 'ao 'o e 'Otuá pea hoko 'o matelie.²⁷ Na'e fakakakato heni e palani 'a e Tamaí 'i he lava ke na fanafanaú, 'a ia ne 'ikai ke na

Ko Sīsū Kalaisi 'a e 'Alo 'ofa'anga 'o e Tamaí, kuo tomu'a fakanofu talu mei he kamata'angá.

lava 'o fakahoko 'i he Ngoue Ko 'Itení.²⁸ 'I he fono ta'engatá, kuo pau ke faka'aonga 'i 'a e mālohi fakalangi 'o e fakatupú 'i he ngaahi ha'i kuo fokotu'u 'e he'etau Tamai Hēvaní. 'I hono fai iá 'oku tokonaki ai ha faingamālie ki he fiefia ta'engatá. Ko hono ngāue 'aki ko ia 'o e mālohi toputapú ni 'i tu'a 'i he ngaahi ha'i kuo fokotu'u 'e he 'Otuá, 'e iku ia ki he mamahi.²⁹

'Oku feinga 'a Sētane ke tohoaki'i kitautolu mei he ngaahi faingamālie 'oku faka'atā mai 'e he palani 'a e Tamaí koe'uhí ke tau "loto mamahi [kotoa] 'o hangē ko iá."³⁰ Ko e hā nai e 'uhinga 'oku faka'atā ai 'e he Tamai Hēvaní 'a Sētane ke ne 'ahi'ahi'i kitautolú? Koe'uhí 'okú Ne 'afio'i 'oku fie ma'u e fehanga'angá ki he'etau tupulakí mo sivi'i kitautolu 'i he mo'ui fakamatelié.³¹ 'Oku 'omi 'e he fehanga'angá kiate kitautolu ha faingamālie mahu'inga ke tau tafoki ai ki he 'Otuá pea fakafalala kiate Ia. Koe'uhí 'oku tau fe'ao ma'u pē mo e lelei mo e koví, 'oku tau lava 'ānoa ai ke fakahaa'i e ngaahi holi hotau lotó 'aki 'etau tali ha me'a pea fakafisinga'i ha me'a.³² 'Oku tau lava 'o ma'u e fehanga'angá

'i he ngaahi 'ahi'ahi 'a Sētane pea 'i hotau vaivai'angá foki, 'a e ngaahi vaivai fakamatelie 'oku ma'upu hake 'i he tu'unga fakaetangatá.³³

Ke tokoni'i kitautolu ke tau fili fakapoto-poto, kuo fakahā mai 'e he 'Otuá 'Ene palani 'o e huhu'i pea 'omi mo ha ngaahi fekau,³⁴ Maama 'a Kalaisí,³⁵ pea mo e takaua 'a e Laumālie Mā'oni'oni.³⁶ Neongo 'etau ma'u e ngaahi me'afoaki ko 'ení, ka 'oku fai angahala e tokotaha kotoa pē 'iate kitautolu 'i he māmani hinga ko 'ení, ko ia 'oku tau ta'emalava ai ke hu ki he 'afio'anga 'o e 'Otuá 'iate kitautolu pē.³⁷ Ko hono 'uhinga ia 'oku 'omai ai 'e He'ene palani 'alo'ofá ha Fakamo'uí.

Na'e ha'u 'a Sisū Kalaisi ki he māmaní ko e 'Alo Tofu Pē Taha 'o e 'Otuá 'o fakakakato haohaoa 'Ene misiona kuo fakanofa ki ai 'aki 'Ene fai e finangalo 'o e Tamaí 'i he me'a kotoa pē.³⁸ Fakatatau ki he palani mohu 'alo'ofa 'a e Tamaí, 'oku ikuna'i e Hingá 'e he Toe-tu'u 'a e Fakamo'uí,³⁹ 'e lava ke liua e ngaahi nunu'a 'o e angahalá, pea 'e lava ke liliu e vaivai'angá ko e mālohinga kapau te tau fili ke faka'aonga'i e Fakalelei 'a Sisū Kalaisí.⁴⁰

'I he'ena ngāue 'aki 'ena tau'atāina ke fili, ne mavahe 'a 'Ātama pea mo 'lvi mei he 'ao 'o e 'Otuá pea hoko 'o matelie. Na'e fakakakato heni e palani 'a e Tamaí 'i he lava ke na fanafanaú.

'Oku kau 'i he 'elito 'o e mo'ui ta'engatá 'a e mali ta'engata ha tangata mo ha fefine, 'a ia ko ha konga mahu'inga 'o 'etau hoko 'o hangē ko 'etau mātu'a fakalangí.

'Oku tau lava 'o fe'unga ke ma'u e mo'ui ta'engatá fakafou 'i he talangofua pē ki he ngaahi fekau. 'Oku fie ma'u heni 'a e tui ki he 'Eiki ko Sisu Kalaisí, fakatomala, papi-taiso, pea ma'u e me'a foaki 'o e Laumālie Mā'oni'oni, pea kātaki ki he ngata'angá 'i he muimui ki he sipinga 'a e Fakamo'uí.⁴¹ Ko hono toe 'ai ke mahino angé, kuo pau ke tau ma'u 'a e ngaahi ouau mahu'inga ko ia 'o e lakanga fakataula'eikí pea kātaki ki he ngata'angá 'i hono tauhi e ngaahi fuakava 'oku fekau'aki mo iá.

Mo'ui hili 'a e maté

Hili 'etau maté, te tau tu'u 'i ha 'aho 'i he 'ao 'o e 'Otuá ke fakamaau'i kitautolu.⁴² Koe'uhí 'oku 'alo'ofa 'a e 'Otuá, 'e fakamolemole'i 'a kinautolu ko ia ne nau tui kia Kalaisi pea fakatomalá pea ma'u 'a ia 'oku ma'u 'e he Tamaí, kau ai 'a e mo'ui ta'engatá.⁴³ Koe'uhí 'oku angatonu 'a e 'Otuá, ko e tokotaha kotoa pē 'oku 'ikai fakatomalá 'e 'ikai te ne ma'u 'a e me'a'ofa 'o e mo'ui ta'engatá.⁴⁴ 'E fakapale'i 'a e tokotaha takitaha 'o fakatatau ki he'ene tuí, fakatomalá, ngaahi fakakaukau, ngaahi holí, mo e ngaahi ngaué.⁴⁵

Ko Hono Faka'aonga'i e Palani 'o e Fakamo'uí 'i He'etau Mo'ui Faka'ahó

Ko 'ene mahino pē kiate kitautolu e tau-mu'a fakalūkufua 'o e palaní, 'oku tau ma'u ha me'a mahu'inga fau, mo tu'uloa foki: ko e fakakaukau ta'engatá. 'Oku tākiekina 'e he fakakaukau ta'engatá 'etau ngaahi fili mo e ngāue faka'ahó. 'Okú ne fakatu'uma'u hotau 'atamaí mo e laumālié. 'I he taimi 'oku 'āki-lotoa ai kitautolu 'e he ngaahi fakakaukau ongo lelei ka 'oku fehalaaki ta'engatá, 'oku tau tu'uma'u mo ta'eue'ia.

Hangē ko e akonaki 'a 'Eletā Niila A. Mekisuelé (1926–2004) 'o e Kōlomu 'o e Kau 'Aposetolo 'e Toko Hongofulu Mā Uá: "Ko e feinga ko ia ke 'ai ke mahu'inga mālie 'a e mo'uí ni 'iate ia peé kae 'ikai mahino e palani 'o e fakamo'uí, kau ai 'etau mo'ui 'i he maama fakalaumālié mo e fakamāu mo e toetu'ú, 'oku hangē ia ko ha feinga ke sio 'i he konga hono ua pē 'o ha faiva 'oku konga tolu."⁴⁶ Kuo pau ke mahino kiate kitautolu 'a e konga 'uluakí (mo'ui 'i he maama fakalaumālié) kae lava ke tau 'ilo e founa ke tau fai ai e ngahi fili lelei tahá 'i he konga hono

uá (mo'ui fakamatelié), 'a ia te ne fakafuofua 'i 'a e me'a 'e hoko kiate kitautolu 'i he konga hono tolú (mo'ui hili 'a e maté).

Ko hono toe 'ai 'e tahá, ko e mahino ko ia e palani 'o e fakamo'uí, 'o tñaki ki ai mo e lotu fakamātoatō, 'okú ne liliu 'e ia e anga 'etau vakai ki he mo'uí, kinautolu 'oku tau feohí, mo kitautolu. 'Oku hanga 'e he mahino ki he palaní 'o fakamatala 'i 'etau vīsone fakalaumālié mo faka-atā kitautolu ke tau sio ki he ngaahi me'á 'i honau anga totonú.⁴⁷ Hangē pē ko hono faka-atā 'e he 'Ūlimí mo e Tūmemí ke ma'u 'e he Palōfita ko Siosefa Sāmitá e fakahaā mo e fakahinohinó,⁴⁸ 'e pehe pē hono fakahā mai 'e he 'ilo ki he palaní 'a e founga ke "ngāue 'i he tokāteline mo e tefito 'i mo'oni 'o kau ki he kaha'ú, 'o fakatatau ki he tau-atāina ke fili ki he totonú" 'a ia kuo foaki mai 'e he 'Otuá kiate kitautolú.⁴⁹ Ko ia ai, 'e fakamā-lohia 'etau tuí, pea te tau 'ilo 'a e me'a 'oku tau fie ma'u ke fai 'i he'etau mo-uí mo fai e ngaahi fili 'oku fakama'u ki he mo'oni ta'engata.

Ko 'eni ha ngaahi sippinga 'oku fe'unga tonu mo hotau taimí.

Ko e Taumu'a 'o e Malí 'i he Palaní 'a e 'Otuá

'Oku 'ohofi 'a e nofo-malí mo e fāmilí koe'uhí 'oku 'ilo 'e Sētane 'oku nau mahu'inga ki hono ma'u 'o e mo'ui ta'engata—'o mahu'inga tatau mo e Fakatupú, Hingá, Fakalelei mo e Toetu'u 'a Sīsū Kalaisi.⁵⁰ Koe'uhí ko e 'ikai ko ia ke ne lava 'o faka'auha ha taha 'o e ngaahi konga mahu'inga 'o e palaní, 'oku feinga leva 'a Sētane ke faka'auha 'etau mahinó mo hono fakahoko ko ia 'o e nofo-malí mo e fāmilí.

'I he'etau fai pau ko ia ki he palaní 'a e Tamai Hēvaní, 'oku hā mahino mai kiate kitautolu 'a e taumu'a 'o e nofo-malí. 'Oku hanga 'e he fekau ke tukuange 'a e tamaí mo e fa'eé, fepikitai 'i he nofo-malí,⁵¹ pea fanafanau mo fakatokolahi 'a e māmaní,⁵² 'o fakahoko 'Ene palaní. 'Oku tau 'omi 'Ene fānau fakalaumālié ki he māmaní fakafou 'i he nofo-malí pea hoko ko Hono kaungā-ngāue 'i hono tokoni 'i 'Ene fānau ke nau kau 'i He'ene palaní.⁵³

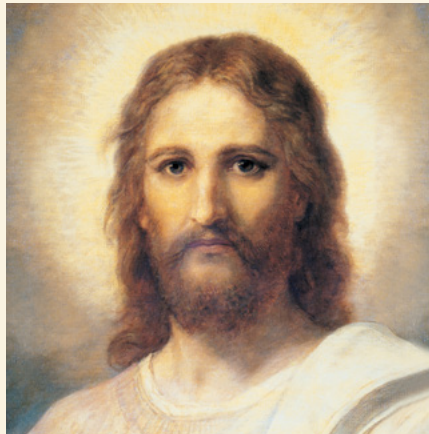
'Oku tofa mai kiate kitautolu 'a e halá 'e he palaní 'a e Tamai ke tau ma'u ai 'a e mo'ui ta'engata, 'a e mo'ui 'oku ma'u 'e he'etau mātu'a fakalangí. 'I he palaní, "oku 'ikai 'i ai 'a e tangatá kae 'i he fefiné, pea 'oku ['ikai] 'i ai 'a e fefiné kae 'i he tangatá, 'i he 'Eikí."⁵⁴ 'Oku kau 'i he 'elito 'o e mo'ui ta'engata 'a e mali ta'engata ha tangata mo ha fefine,

'a ia ko ha konga mahu'inga 'o 'etau hoko 'o hangē ko 'etau mātu'a fakalangí.⁵⁵

Ko e Malí, ke fai 'e ha Tangata mo ha Fefine.

'I he nofo-malí 'oku tau fefakakakato'aki, 'a ia 'oku toki malava pē ia 'e ha tangata mo ha fefine 'i hona tu'unga makehé mo hona ngaahi faikehekehe mahu'ingá. 'I he'etau fou ko ia he mo'ui fakamatelié ko e husepaniti mo e uaifi, 'oku tau tupulaki, 'unu ofi ange ai ki he Fakamo'uí 'i he'etau tala-ngofuá, fai ha ngaahi feilaualau ke fai e finangalo 'o e 'Otuá, pea langa fakataha hake Hono pule'angá. 'I he'etau 'ilo ko e mali ta'engatá ko ha fekau ia 'a e 'Otuá pea 'okú Ne teuteu 'i ha hala ma'a 'Ene fānau ke nau fai ai 'a e me'a 'okú Ne fekau kiate kinautolú,⁵⁶ 'oku tau 'ilo 'e ola lelei 'etau nofo-malí 'i he'etau uouongataha 'i hono tauhi e ngaahi fuakava 'oku tau faí.

'Oku tau ma'u e mālohi 'o e anga faka-'Otuá 'o fakafou 'i he ngaahi ouau 'o e lakanga fakataula'eikí mo e fili ke tauhi hono ngaahi fuakavá lolotonga 'etau fefa'uhi mo e ngaahi 'ahi'ahi 'o e mo'ui fakamatelié.⁵⁷ 'Oku fakakoloa 'i kitautolu 'e he ngaahi ouau 'o e tempalé 'aki 'a e mālohi mei he fungani mā'olungá mo tokoni 'i kitautolu ke tau toe foki hake ki he 'afio'anga 'o 'etau Tamai Hēvaní.⁵⁸ 'Oku tokoni 'i 'e he ouau 'o e silá 'a e husepānití mo e uaifi ke na tupulaki fakataha 'i he mālohi 'o e 'Otuá pea ke na taha mo e 'Eikí.⁵⁹ 'Ilonga ha me'a te ne fetongi e fa'ahinga mali ko 'ení, he

Fakatatau ki he palani mohu 'alo'ofa 'a e Tamai, 'oku ikuna'i e Hingá 'e he Toetu'u 'a e Fakamo'ui.

'ikai a'usia ai 'Ene ngaahi taumu'a toputapu ma'atautolú pe ko 'Ene fānau 'i he to'u tangata hono hokó.⁶⁰

Ngaahi Fakatauelé mo e Holí

'Oku tau ha'u kotoa ki he māmani hinga ko 'ení mo e vaivai'anga pe tōnounou 'i he tu'unga fakaetangatá.⁶¹ 'Oku tokoni 'i kitautolu 'e he mahino ki he palaní 'a e 'Otuá ke tau vakai ki he ngaahi vaivai fakaetangatá—kau ai 'a e ngaahi fakatauele mo e ngaahi holi 'oku 'ikai fenāpasi mo 'Ene palaní—ko ha me'a fakataimi pē.⁶² 'Oku hanga 'e he'etau 'ilo 'i ko ia ne tau hoko ko e ngaahi foha mo e ngaahi 'ōfēfine 'ofeina 'a 'etau mātu'a fakalangí 'o tokoni 'i kitautolu ke tau 'ilo hotau tupu'anga fakalangí. Ko hotau tu'ungá ia ko ha foha mo ha 'ōfēfine 'o e 'Otuá—'ikai ko hotau ngaahi vaivai'angá pe ngaahi me'a 'oku tau fakahehema ki aí—ko hotau tupu'anga mo'oni ia.⁶³

'I he fakaka'aukau ko 'ení, 'oku lelei ange ke tau tatali 'i he loto fakatōkilalo mo e fa'a kātaki ki he 'Eikí,⁶⁴ 'o falala 'e fakafou 'i he'etau tuí, talangofuá, mo e kātaki ki

'I he'etau faka'aonga'i faka'aho 'etau 'ilo ki he palani 'a e Tamaí, 'e tō loloto ange hono 'uhingá ki he'etau mo'ui.

he ngata'angá, 'e fakahaohaoa'i 'etau ngaahi angafaí mo e holí, 'e fakamā'oni'oni'i hotau sinó, pea te tau hoko mo'oni ko e ngaahi foha mo e ngaahi 'ōfefine 'o Kalaisi, kuo fakahaohaoa'i 'i He'ene Fakalelei.

'Oku 'omi 'e he fakakaukau ta'engata 'o e palani ha fakamahino ki he angatonú, kuo pau ke hoko mai 'a e 'ahó "e holoholo'i 'e he 'Otuá 'a e lo'imata kotoa pē; . . . pea 'ikai kei 'i ai ha ongosia: he kuo mole atu 'a e ngaahi me'a mu'á."⁶⁵ 'E hanga 'e he "amanaki [ko 'eni] 'oku mālohi haohaoá"⁶⁶ 'o fakatu'uma'u homou 'atamaí mo e lotó mo tokoni'i kitautolu ke tau tatali 'i he fa'a kātaki, mo e angatonu ki he 'Eikí.

Ngaahi Tala'ofa Ma'anautolu 'Oku Mo'ui Faivelengá

Ko kinautolu ko ia 'oku nau fifili pe 'oku hoko nai honau tūkunga lolotongá ke ta'ofi ai kinautolu mei hono ma'u e mo'ui ta'engatá, 'oku totonu ke nau manatu'i "oku 'ikai ke 'i ai ha taha ia kuo tu'utu'uni pau mai ke ne ma'u pē ha me'a si'isi'i ange 'i he me'a kotoa kuo 'omi 'e he Tamaí ma'a 'Ene fānaú."⁶⁷

'Ikai ha tapuaki 'e fakafisinga'i ki he kau faivelengá. Na'e fakahā 'e Palesiteni Lolenisou Sinou: "Oku 'ikai ha mēmipa 'o e Siasí 'e mate hili ha'ane mo'ui faivelenga 'i he mo'ui ko 'ení, 'e mole meiate ia ha fa'ahinga me'a koe'uhí ko e 'ikai ke ne lava 'o fai ha ngaahi me'a pau kapau na'e 'ikai ke ne ma'u 'a e ngaahi faingamālie ko iá. Pe ko hono fakalea 'e tahá, kapau na'e 'ikai ma'u 'e ha talavou pe finemui ha faingamālie ke mali ai, ka na'á na mo'ui faivelenga pē 'o a'u ki he taimi na'á na mālōlō aí, te na kei ma'u pē 'a e ngaahi tāpuaki kotoa pē, 'a e hakeaki'i mo e nāunau 'e ma'u 'e ha tangata pe fefine kuó ne ma'u e faingamālie ko 'ení mo fakalakalaka aí. 'Oku pau mo tonu ia."⁶⁸

Ngaahi Tala'ofa kiate Kinautolu 'Oku nau 'Ilo mo Faka'aonga'i Faka'aho e Palani

Ko kitautolu takitaha ne tau pou pou'i e palani 'a e Tamaí 'i he maama fakalaumālié. Na'a tau 'ilo 'Ene 'ofa 'iate kitautolú, pea na'a tau ofo 'i He'ene 'omi 'a e faingamālie ko 'ení ke tau ma'u kotoa ai 'a e me'a 'okú Ne ma'u, kau ai e mo'ui ta'engatá. Ko e ki ki he'etau

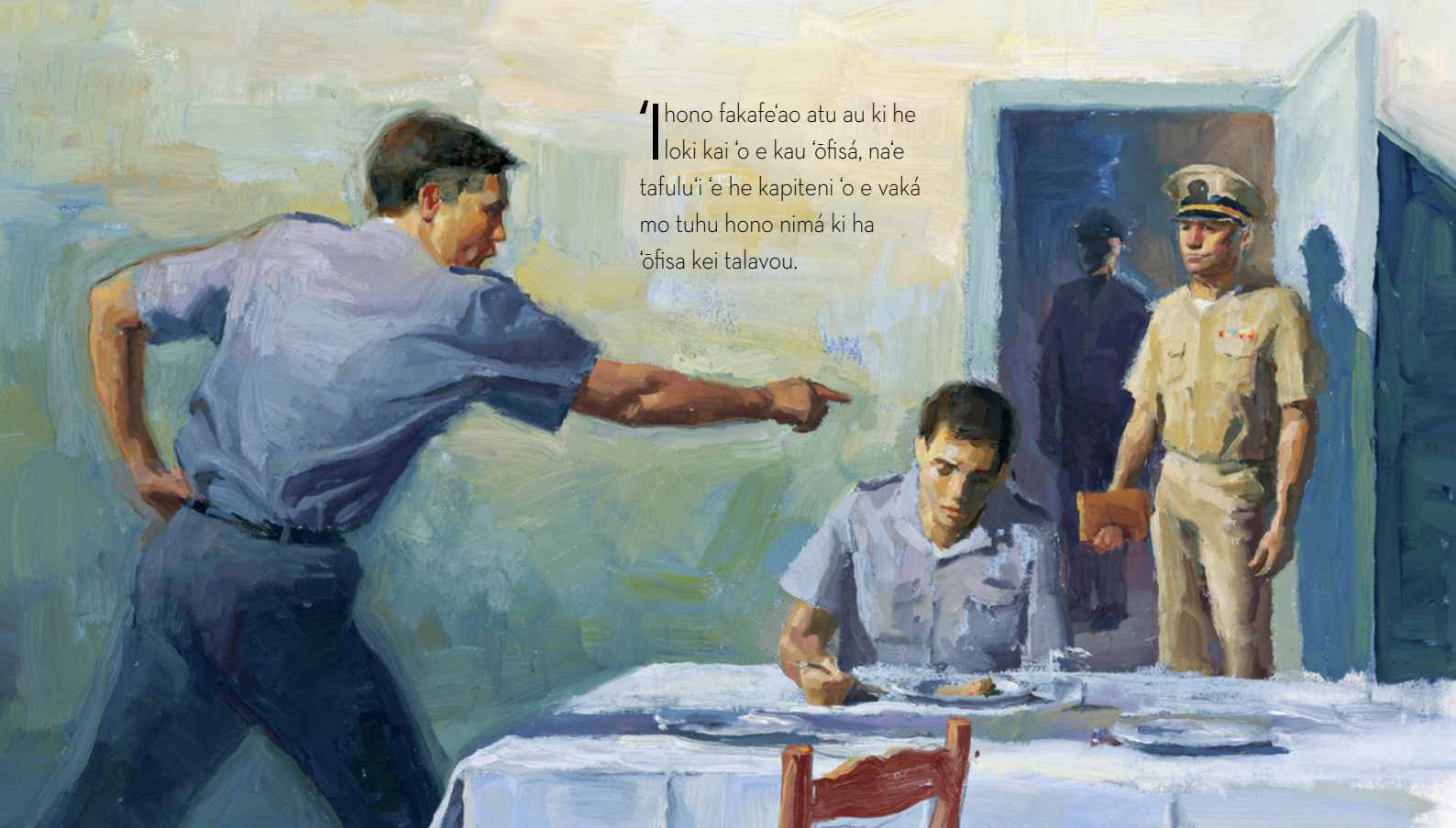
lavame'a 'i he mo'ui 'i he maama fakalaumai'e ko 'etau poupou'i e palani 'a e Tama'i. Ko e ki tatau pē ia ki he'etau lavame'a 'i he'etau mo'ui 'i he māmanī.

Ko ia ai ko 'eku fakaafē ia ke tau toe tu'u fakataha 'i hono poupou'i e palani 'a e Tama'i. Ko 'etau 'ofa ia ki he tokotaha kotoā, he ko e palani 'iate ia pē ko hono fakahaa'ia e 'ofa 'a e 'Otuā.

I he'etau faka'aonga'i faka'aho 'etau 'ilo ki he palani 'a e Tama'i, 'e tō loloto ange hono 'uhingā ki he'etau mo'ui. Te tau fehangahangai mo e ngaahi faingata'ā 'aki e tui lahi ange. Te tau laka atu kimu'a mo e 'amanaki lelei pau, mahino, mo fisifisimu'a 'o e mo'ui ta'engata. ■

MA'U'ANGA FAKAMATALA

1. Sēkope 6:8; 'Alamā 12:25–26, 30, 32; 17:16; 18:39; 29:2; 39:18; 42:11.
2. 'Alamā 42:8, 16.
3. Seilomi 1:2; 'Alamā 24:14; 42:5; Mōse 6:62.
4. Vakai ki he 'Alamā 12:32; vakai foki ki he Boyd K. Packer, "The Great Plan of Happiness and Personal Revelation" (Church Educational System broadcast for young adults, Nov. 7, 1993).
5. Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 14:7.
6. Vakai ki he Harold B. Lee, *Ko e Ngaahi Akonaki 'a Hāloti B. Lī*, ed. Clyde J. Williams (1996), 72; vakai foki ki he Bruce R. McConkie in Conference Report, April 1970, 26.
7. 'Alamā 12:32; toki tākaki 'a e fakamamafā; vakai foki ki he veesi 25.
8. Vakai ki he 2 Nifai 2:13–16; Tokāteline mo e Ngaahi Fuakavā 101:78.
9. Vakai ki he George Q. Cannon, *Gospel Truth: Two Volumes in One: Discourses and Writings of President George Q. Cannon* sel. Jerreld L. Newquist (1974), 296.
10. Vakai ki he Richard G. Scott, "How to Live Well amid Increasing Evil," *Liahona*, May 2004, 102; Robert D. Hales, *Return: Four Phases of Our Mortal Journey Home* (2010), 33.
11. "Ko e Fāmilī: Ko Ha Fanongonongo ki Māmanī," *Liahona*, Nōvema 2010, 129; vakai foki ki he Ngāue 17:29; Loma 8:16–17; Hepelū 12:9; 'Ēpalahame 3:18–25.
12. Vakai ki he 'Alamā 12:30; vakai foki ki he Siope 38:4–7; 'Ēpalahame 3:22–28.
13. Vakai ki he 2 Nifai 2:13; vakai foki ki he Howard W. Hunter, "To Know God," *Ensign*, Nov. 1974, 97; *Ngaahi Akonaki 'a e Kau Palesiteni 'o e Siasi: Hiipa J. Kalānīte* (2002), 33; "Ko [e] ngaahi fekau fakafo'ituitui kotoa pē na'e foaki mai ia 'i he taumu'a pē ke 'aonga kiate kītautolu, ke ako'i kītautolu, pea ke tau fe'unga mo mateuteu ke foki 'o nofo 'i he 'ao 'o 'etau Tamai Hēvanī. Na'e fokotu'utu'u 'a e ngaahi fatongia mo e ngaahi ngafā ni ke ngaohi kītautolu ke faka'otua hotau 'ulungāngā. 'Oku fokotu'utu'u kīnautolu ke ngaohi ha ngaahi 'Otua meiate kītautolu, pea ke ako'i mo fakafe'unga'i kītautolu ke tau lava 'o hoko . . . ko e kau 'ea-hoko fakataha mo hotau 'Eiki mo e Fakamo'ui ko Sīsū Kalaisi.
14. Vakai ki he Tokāteline mo e Ngaahi Fuakavā 136:31; 'Ēpalahame 3:24–25.
15. Vakai ki he Siope 38:7.
16. Vakai ki he Tokāteline mo e Ngaahi Fuakavā 88:34–36, 39–40.
17. Vakai ki he 'Īsaia 53:3–5; 2 Nifai 2:8; 9:10–11; 31:21; Mōsaia 3:17; 'Alamā 7:11–13.
18. Vakai ki he 1 Pita 1:20; Mōse 4:2.
19. 'Ēpalahame 3:27.
20. Vakai ki he 'Īsaia 14:12–16.
21. Vakai ki he Mōse 4:3–4; vakai foki ki he 1:19.
22. Vakai ki he Fakahā 12:7–9.
23. Vakai ki he Tokāteline mo e Ngaahi Fuakavā 10:26–27.
24. Vakai ki he Tokāteline mo e Ngaahi Fuakavā 59:18–19.
25. Vakai ki he 'Ēpalahame 3:24–26.
26. Vakai ki he Sēnesi 1:26–28.
27. Vakai ki he 'Alamā 42:2–6; Mōse 4:25, 28–31.
28. Vakai ki he 2 Nifai 2:23; Mōse 5:11; vakai foki ki he Boyd K. Packer, "Ko e Palani 'o e Fiefiā," *Liahona*, Mē 2015, 26–28.
29. Vakai ki he 'Alamā 39:3–5; 41:3–4, 10–15.
30. 2 Nifai 2:27.
31. Vakai ki he 2 Nifai 2:11.
32. Vakai ki he 2 Nifai 2:26–29; 'Alamā 34:32–35.
33. Vakai ki he Sēkope 4:7; 'Eta 12:27; Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 62:1.
34. Vakai ki he 'Alamā 12:30–32.
35. Vakai ki he Molonai 7:16–19; Tokāteline mo e Ngaahi Fuakavā 88:7, 11–13.
36. Vakai ki he 2 Nifai 31:12–14, 18.
37. Vakai ki he 1 Sione 1:8.
38. Vakai ki he Luke 22:39–42; Tokāteline mo e Ngaahi Fuakavā 19:16–19.
39. Vakai ki he 1 Kolinitō 15:20–23; 2 Nifai 9:10–13; 'Alamā 11:42–45.
40. Vakai ki he 'Alamā 42:2–15, 22–31; Molonai 10:32–33.
41. Vakai ki he 2 Nifai 31:10–21; 3 Nifai 27:13–22.
42. Vakai ki he Sione 5:22; Loma 14:10; Fakahā 20:12–13; 2 Nifai 9:41; 'Alamā 11:41–44; 3 Nifai 27:14–17, 20, 22.
43. Vakai ki he 'Alamā 34:14–17.
44. Vakai ki he Mōsaia 3:21–27; Hilamani 14:15–19; Tokāteline mo e Ngaahi Fuakavā 88:21–24, 29–32.
45. Vakai ki he Molomona 3:20–22.
46. *The Neal A. Maxwell Quote Book*, ed. Cory H. Maxwell (1997), 252.
47. Vakai ki he Thomas S. Monson, "Be Thou an Example," *Liahona*, Mē 2005, 113.
48. Vakai ki he Siosefa Sāmīta—Hisitōlia 1:35.
49. Tokāteline mo e Ngaahi Fuakavā 101:78.
50. Vakai ki he D. Todd Christofferson, "UHINGA 'o e Malī, 'UHINGA 'o e Fāmilī," *Liahona*, Mē 2015, 52.
51. Vakai ki he Mātū 19:5.
52. Vakai ki he Sēnesi 9:1.
53. Vakai ki he Tokāteline mo e Ngaahi Fuakavā 93:36–40.
54. 1 Kolinitō 11:11.
55. Vakai ki he Dallin H. Oaks, "Apostasy and Restoration," *Ensign*, May 1995, 87; vakai foki ki he Dallin H. Oaks, "Ikai Mo Ha Toe 'Otua Kehe," *Liahona*, Nōvema 2013, 73.
56. Vakai ki he 1 Nifai 3:7.
57. Vakai ki he Tokāteline mo e Ngaahi Fuakavā 84:19–21.
58. Vakai ki he Tokāteline mo e Ngaahi Fuakavā 109:13–26, 38.
59. Vakai ki he Tokāteline mo e Ngaahi Fuakavā 132:1–21.
60. vakai ki he 1 Pita 3:7; Tokāteline mo e Ngaahi Fuakavā 131:1–4; vakai foki ki he Joseph Fielding Smith, *Answers to Gospel Questions*, 5 vols. (1957–66), 4:197: "'Oku ma'u 'e kīnautolu 'oku nau mali 'i he tempalē 'a e tāpuaki 'o e mo'ui ta'engatā 'i he nofo taimī pea mo e ta'engatā. 'Oku ou fie fakamamafa'i 'a e mo'ui ta'engatā. Ko e mo'ui ta'engatā ko e mo'ui ia 'a e 'Otuā, 'a ia, ko e hoko 'o hangē pē ko iā. 'Oku 'uhinga e mo'ui ta'engatā ki he tupulaki—ko e hokohoko atu ai pē ia 'o e ngaahi hakō 'o ta'engatā, 'o hangē ko 'ene hā 'i he fakahā. Ko e mali 'i tu'a he tempalē ki he nofo taimī pē. 'Oku fakamavahe'i 'e he matē—'a ia ko e māvae ta'engata ia, tukukehe kapau te nau fakatomala pea monū'ia fe'unga ke 'alu ki he tempalē 'o fakalelei'i."
61. Vakai ki he 'Eta 12:27.
62. Vakai ki he 'Eta 12:37.
63. Vakai ki he "Ko e Fāmilī: Ko Ha Fanongonongo ki Māmanī," 129; vakai foki ki he 'Oku 'Ofa 'a e 'Otuā Ki He'ene Fānaū (booklet, 2007), 1.
64. Vakai ki he 'Īsaia 40:31.
65. Fakahā 21:4; vakai foki ki he veesi 1–3.
66. 2 Nifai 31:20.
67. D. Todd Christofferson, "UHINGA 'o e Malī, 'UHINGA 'o e Fāmilī," 52.
68. *Ngaahi Akonaki 'a e Kau Palesiteni 'o e Siasi: Lolenisou Sinou* (2012), 130. Vakai foki ki he Gordon B. Hinckley, "Daughters of God," *Ensign*, Nōvema 1991, 98: "'Oku 'eke mai 'e he nī'hi ne te'eki ke malī, kae 'ikai ko ha'anau fo'ui, pe 'e fakafisinga'i ma'u ai pē kīnautolu mei he nāunau taupotu taha 'i hono pule'angā. 'Oku ou tui fakapapau 'i he palani 'o ha Tamai 'ofa mo ha Huhu'i fakalangi, 'oku 'ikai ha tāpuaki 'okū ke tauu mo ia 'e fakafisinga'i ta'engata meiate koe.

Ihono fakafe'ao atu au ki he loki kai 'o e kau 'ōfisá, na'e tafulu'i 'e he kapiteni 'o e vaká mo tuhu hono nimá ki ha 'ōfisa kei talavou.

'OKU MAHU'INGA FĒFĒ NAI 'ENI?

Lolotonga 'eku 'a'ahi ki he vaka fakakautau ko e *USS West Virginia*, ne fai mai ha kole ki ha 'ōfisa 'oku poto he lea faka-Potukalí ke 'alu 'i ha folau fakafetongi uike-tolu mo e Tautahi Palāsilá. Ko au tokotaha pē 'i he kautau he vakaukú ne poto he lea faka-Potukalí.

Ne u ongo'i ke 'oua te u 'alu. Ne toki 'osi pē ha'aku le'o takai (patrol) māhina 'e tolu pea ne u 'amanaki atu ke u sio ki hoku fāmilí, ka na'e 'ikai mato'o mei he'eku fakakaukau 'a e folau fakafetongi. Ne u tafoki ki he Tamai Hēvaní 'i he lotu, peá u ma'u ha tali mālohi 'oku totonu ke u 'alu pea ke u tali 'a e fatongiá.

Na'e lahi ha ngaahi faingata'a 'i hono fakahoko 'o e fokotu'utu'u. 'I ha taimi 'e taha ne hangē ne u loto fo'i

aí. Ne u fakakaukau, "Oku mahu'inga fēfē nai 'eni?" Ka neongo iá ne ue'i mai 'e he Laumālie Mā'oni'oni ke u vilitaki atu pē.

Hili hano tautoloi tu'o lahi, ne fai-fai kuó u a'u atu ki he vaka Palāsilá. 'I hono fakafe'ao atu au ki he loki kai 'o e kau 'ōfisá, na'e tafulu e kapiteni 'o e vaká mo tuhu ki ha 'ōfisa kei talavou. Na'e sio mai 'a e kapiteni kiate au, 'o tuku ai, peá ne lea mai 'i he lea faka-Pilitāniá, "Oi, kuo a'u mai hoku kaungāme'a 'Ameliká. 'Oku talitali lelei koe. Ko e hā nai ha inu 'e lava ke u 'oatu?"

Ne u tali atu 'i he lea faka-Potukalí te u fiefia ke 'omi ha kapainu Palāsilá manakoa kuo te'eki ke u toe inu talu mei he'eku ngāue fakafaifekau. Na'á ne talamai 'oku ma'u 'i he vaká e

fa'ahinga kehekehe 'o e kava mālohi, ka ne u fakahā atu 'oku 'ikai te u inu kava mālohi.

Kimui aí, ne tukituki mai ha taha 'i hoku lokí. 'I he'eku fakaava hake 'a e matapaá, 'oku tu'u ai 'a e 'ōfisa mei he loki kaí.

"Ko e tokotaha 'Amelika koe", ko ia mai ia. "Oku 'ikai te ke inu kava mālohi. 'Okú ke lea faka-Potukalí. Ko ha Māmonga nai koe?"

Ne u tali atu, "Io, ko ia."

Na'á ne fā'ofua mai kiate au mo tangi le'o lahi.

Ko e 'ōfisa ko 'ení, ko Lt. Manitisa, ko ha toki ului fo'ou mai pea toki 'osi mei he 'Akatemí Tautahi 'a Palāsilá. Na'á ne toki 'ilo 'i he'ene heka ki vaká, na'e 'amanaki mai 'a e kapiteni 'e hehema 'i he ngaahi tō'onga mo'ui 'a

e ‘ōfisá ‘i he ‘enau ‘a‘ahi ki he ngaahi taulangá. Ka ne toutou pole ma‘u pē ‘a Lt. Manitisa ia ke “le‘o he taimi-tū‘utá” (in-port duty) pea ka ‘ikai ‘oku ‘ikai ‘alu ia ki he ngaahi ‘ekitiviti he taimi-tū‘utá (port-of-call activities). Ne kamata ke fu‘ia heni e kapitení. ‘I he‘eku hū atu he holo ki he loki kaí, na‘á ne tafulu‘i ‘a Lt. Manitisa ko e ‘ikai te ne kau angé.

“Te ke ‘alu mo e kau ‘ōfisá ‘i he ‘etau taimi-tū‘uta hono hokó” ko ‘ene fekau ia ki he lafitaní. “Te ke faka‘ali‘ali ki he ‘ōfisa ‘Ameliká ‘a hono fakalatá. ‘Okú ne ‘amanaki mai ki ai meiate kitautolu.”

Ne lotu ‘a Lt. Manitisa ‘i ha ngaahi māhina ke lava ‘o mahino mo tali ‘e he‘ene kapitení ‘ene ngaahi tefito‘i mo‘oní. ‘I he‘eku a‘u atú, ne hoko hono talanoa‘i e ongoongolelei ko e ‘elito ia ‘o e ngaahi fetalanoa‘aki lahi taha ‘i he loki kaí. Ne ma talanoa ki he kau ‘ōfisa kehé fekau‘aki mo Siosefa Sāmita, Toe Fakafoki Mai ‘o e Ongongolelei, ko e Lea ‘o e Potó, mo e fono ‘o e angama‘á. Ne liliu vave e ngaahi ongo kia Lt. Manitisa. Na‘e to‘o ‘e he kau ‘ōfisá ‘a e ponokalafi ne fakahāhaá, pea ‘i he taulanga hono hokó ne mau ma‘u fiefia fakataha ha me‘atokoni ‘i ha falekai kae ‘ikai ko e ‘alu ki he fale hulohulá.

‘I he ofi ki he fakaikuiku ‘o ‘eku folau, mo e ‘osi e ngaahi fetalanoa‘aki lahi mo e kapitení mo e kau ‘ōfisá fekau‘aki mo ‘etau tuí, ne fakavaivai‘i ‘e he kau tangatá honau lotó. “Okú toki mahino ‘eni kiate au,” ko hono tala-ange ia ‘e he kapiteni kia Lt. Manitisa kimu‘a peá u mavahé, ‘o ne talaange ‘e ‘ikai ke ne toe talaange ki ai ke fakafisinga‘i ‘ene ngaahi tefito‘i mo‘oní.

He ‘ikai toe ngalo ‘iate au e me‘a ko ‘eni ne hokó. Ne ma ‘ilo mo

Lt. Manitisa ‘oku ‘afio‘i ‘e he Tamai Hēvaní kitautolu fakafo‘ituitui, ‘ofa‘i kitautolu, mo tokanga mai ki he ‘etau mo‘ui fakatāutahá. ■

Kelly Laing, Uasingatoni, USA

NA‘E LEA MAI ‘A SISITĀ SIPĀFOOTI KIMATE AU

Ne u va‘inga ‘i ha keimi falekai ‘i he ‘initaneti kuo fuoloa e po‘uli ‘i he taimi ne lue mai ai hoku husepānití ‘o talamai ‘e ‘alu ia ‘o mohe.

“Te u toki hū atu,” ko au atu ia ki ai.

“Te u toki tui pē he taimi te u sio ai ki aí,” ko ia mai ia.

Na‘á ku va‘inga ‘i ha keimi ‘a ia ko ‘ete ngaohi ha me‘atokoni ‘i ha falekai ki ha kakai (customers). Ne u sio ki he screen ‘o e komipiutá mo pehē, “E moho ‘eku me‘akaí ‘i ha miniti ‘e 15 mei heni.”

Ke u hangahanganoa lolotonga ‘eku tatalí, ne u to‘o hake ‘a e *Ngaahi ‘Ōfetine ‘i Hoku Pule‘angá: Ko e Hisi-tōlia mo e Ngāue ‘a e Fine‘ofá*, ‘a ia ne tuku ‘i he funga tesí talu mei he taimi na‘á ku ma‘u ai ‘i he Fine‘ofá. Na‘e kamata ke u lau ‘a e talamu‘akí. ‘I he peesi tolú ne u ma‘u ai ‘eni ne fai ‘e Pele S. Sipāfooti, ko e palesiteni lahi hono hiva ‘o e Fine‘ofá.

“Okú ou tui ‘e lelei ki he fefine angamaheni ‘o e ‘aho ní, ke ne vakai‘i ‘a e ngaahi me‘a ‘oku manako aí, vakavakai‘i mo e ngaahi ngāue ‘oku kau ki aí pea feinga ke toe faingofua ange ‘ene mo‘uí, ‘o ne fakamu‘omu‘a e ngaahi me‘a ‘oku mahu‘ingá pea

tō ‘ene fakamamafá ‘i he me‘a ‘e ma‘ongo‘onga mo tu‘uloa taha hono ngaahi olá, ka ne si‘aki ‘a e ngaahi ngāue ‘oku ‘ikai fu‘u ‘aonga hono olá.” (2011, xiii).

‘Okú te‘eki tō loloto pehē ha me‘a kuó u lau, ‘o makehe ange mei he folofolá. Na‘e lea mai ‘a e fefine ko ‘ení kiate au ‘a ia ne mālōlō ‘i he ta‘u ‘e 30 kuo hilí. ‘Okú hangē ‘oku ngali fenāpasi ange ‘ene ngaahi leá ‘i he ‘ahó ni mei he taimi na‘á ne lea‘aki aí.

Ne u ‘ilo vave leva he ‘ikai te u toe va‘inga keimi ‘i he ‘initaneti. Ne u tāmata‘i e komipiutá, peá u tala-ange ki hoku husepānití ‘eku filí. ‘I he ‘aho hono hokó na‘e ‘ikai ke u toe fakamo‘ui e komipiutá. Ka u nofo leva ‘o fika‘i atu ‘a e houa lahi kuó u fakamoleki ‘i he va‘inga keimi he ‘aho kotoa pē.

Ne u liunga e houa ‘e tolu ‘i he ‘ahó ‘aki e 365 (lahi e ‘aho ‘i he ta‘ú) pea vahevahe ‘aki e 24 (lahi e houa ‘i he ‘aho ‘e tahá). Ne u ‘ohovale lahi ‘i he‘eku ‘ilo kuó u fakamoleki e ‘aho ‘e 45.62 ‘i he ta‘u ‘e taha. Kuo ‘osi ‘o ta‘engata atu ‘a e ngaahi houa mo e ngaahi ‘aho mahu‘inga ia ko iá. Ne u mei lava ‘o faka‘aonga‘i ia ke lau ‘eku folofolá, ma‘u ha taimi mo hoku husepānití mo e fānaú, ngāue tokoni ki he ni‘ihi kehé, pe fua hoku uiuií.

‘Okú fa‘a lea ‘aki foki ‘e he Kau Taki Mā‘olungá ‘a e kaveingá ni lolotonga ‘a e konifelenisi lahí. Ka na‘e ‘ikai pē mahu‘ingamālie kiate au, peá u pehē pē ‘oku ‘ikai ha‘ane kākunga kiate au.

‘Okú ou hounga‘ia hono tokoni‘i au ‘e he Laumālie Mā‘oni‘oní ke u fakatokanga‘i ko e lea mai ‘a e Kau Taki Mā‘olungá—mo Pele S. Sipāfooti—kiate au. ■

Seniti Hausoni, ‘Ohaiō, USA

NA'E 'IKAI KE U 'ILO E 'UHINGA 'EKU 'I AÍ

Ne toki 'osi eni 'ema lotu efiafi mo 'eku fa'eé. Ne ma fā'ofua mo pehē, "Oku ou 'ofa atu." Peá u lue leva ki hoku lokí. 'I he'eku ala ki he kau 'o e matapaá, ne ha'u ha fakakaukau mālohi ki hoku 'atamaí 'e mālōlō 'eku fa'eé 'i he 'aho hono hokó.

Ne feinga hoku 'atamaí mo hoku lotó ke u teke'i 'a e fakakaukau. 'E 'ikai 'aupito hoko ha me'a ki he'eku fa'eé. 'E lelei pē 'a e me'a kotoa kau kiate ia.

'I he'eku a'u ki hoku lokí, ne u tū'ulutui hifo 'o talaange ki he Tamai Hēvaní ko e ongo ko ia fekau'aki mo 'eku fine'eikí 'oku 'ikai ke mo'oni ia. Ne u kole kiate ia ke kātaki mu'a 'o teke'i 'a e fakakaukau mama'o, ka na'e 'ikai mavahe ia. Ne u foki ki he loki 'eku ongoamātu'á peá u talaange ki he'eku fine'eikí 'oku ou fie ma'u ke u toe fā'ofua mo 'uma kiate ia kimu'a peá u 'alu 'o mohé. Ne ma toe pehē ai, "Oku ou 'ofa atu," peá u foki leva ki hoku lokí. Na'e fuoloa peá u toki mohe 'i he pō ko iá.

'I he'eku 'ā hake 'i he pongipongi hokó, ne u tailili. Fakafeta'i, ne kei 'i ai pē 'eku fine'eikí, mo'ui lelei mo fiefia. Ka ne kei tokatata'o pē 'a e fakakaukau 'i hoku 'atamaí, peá u kei ongo'i pē 'oku 'i ai e me'a 'oku 'ikai tokamālie. 'I he houalotu fakamo'oni mo e 'aukaí, ne tu'u hake 'a Mami 'o fakahoko ha fakamo'oni faka'ofa'ofa 'i he 'aho ko iá.

Hili e houalotu sākalamēnití na'á ne 'alu ke faiake 'i he'ene kalasi Palaimelí, peá u 'alu au ki he Lautohi Faka-Sāpaté. Ne u ma'u ha ongo makehe, ke u tu'u leva he taimí ni 'o mavahe mei he Lautohi Faka-Sāpaté. Na'e 'ikai te u loto ke u tohoaki'i mai e tokangá kiate au, ka na'e ue'i au ke u tu'u ki 'olunga mei hoku tangutu'angá 'o hū ki tu'a. 'I ha ngaahi miniti si'i, ne u 'ilo 'i 'oku ou tangutu 'i he kalasi Palaimeli 'eku fine'eikí 'o fanongo ki he'ene faiake. Na'e 'ikai ke u 'ilo

e 'uhinga 'eku 'i aí, ka ne u 'ilo ko e feitu'u na'e fie ma'u ke u 'i aí.

'I he ho'atā ko iá he 'api hoku tuonga'ané, na'e sio fakamama'u faka-'osi mai 'eku fine'eikí ki hoku fofongá kimu'a peá ne hoholo hifo 'o ne mālōlō mei ha fokoutua 'i hono ma'ama'ā (pulmonary embolism). Na'e fekau mai 'e he Tamai Hēvaní 'a e Laumālie Mā'oni'oni ke teuteu'i au koe'uhi ko Hono finangaló mo 'Ene 'alo'ofá. Na'e 'omi 'e he ngaahi ue'i ko iá ha taimi fe'unga kiate au mo 'eku fine'eikí ne 'ikai ke ma mei fiefia ai 'o ka ne u tukunoa'i 'a e kihí'i le'o síí.

Na'e toki mahino mata'ā'ā kiate au 'a e 'ofa 'eku Tamai Hēvaní 'i he ngaahi me'a kotoa ne hoko 'i he mālōlō 'eku fine'eikí. 'Oku tau monū'ia he'etau ma'u ha Tamai Hēvaní 'okú Ne 'ofa lahi 'iate kitautolu 'o 'omai kiate kitautolu 'a e me'afoaki makehe 'o e Laumālie Mā'oni'oni. ■
'Emipā Sini, 'Alapama, USA

Ne u foki ki he loki 'eku ongo mātū'á peá u talaange ki he'eku fine'eikí 'oku ou fie ma'u ke u toe fā'ofua mo 'uma kiate ia kimu'a peá u 'alu 'o mohé.

I he'eku fetu'utaki ki he 'ofisi vaká
'o kole kiate kinautolu ke ki'i
fakatatali mu'a e folau 'i ha ki'i fo'i
'aho 'e uá, ne nau talamai he 'ikai
lava ke nau tali.

KO E LOTUA HOKU HALA KI LOTUMÁ

Na'e talamai 'e hoku tuofefine-'i-
he-fonó 'i he'emaui fe'iloaki 'i he
Mala'evakapuna Fakavaha'apule'anga
'o Neniti 'i Fisi. "Na'e mavahe 'a e
Westerland 'aneafi."

Na'á ku lotomamahi 'i he ongo-
ongó ko iá. Ko e *MV Westerland* ko e
vaka ia ne totonu ke mau 'alu a' 'o sio
ki hoku ta'oketé 'i he motu ko Lotumá.
'Oku fakafuofua ki he maile 'e 375
(600 km) 'a Lotuma mei he tokelau
hihifo 'o Viti Levú, ko e motu lahi taha
'i he 'otu motu 'o Fisi. Kapau 'e 'ikai te
ke ma'u e vaká, ngalingali te ke tali 'i
ha ngaahi 'aho pe na'a mo e ngaahi
uike ki he vaka hokó.

Ne u 'alu ki Lotuma 'i he ta'u 'e taha
kuohili ke tokoni ki hoku ta'oketé
ke fakafu'ou e fale 'emaui kui fefiné,
pea ne u li'aki ia koe'uhí ko e ta'efe-
mahino'aki fakangāue. 'Oku ou fie fe-
'iloaki mo ia he taimi ni ke u talaange
'eku ongo'i fakatomalá.

'I ha uike 'e taha kimu'a peá u puna
mo hoku uai'fi, ko 'Ákata ki Fisi mei
'Aositelēlia, ne talamai 'e hoku fakafotú
kiate au 'e 'alu e *Westerland* ki Lotuma

'i he 'aho kimu'a peá ma tū'uta ki aí.
Ne u fetu'utaki leva ki he 'ofisi vaká
'o kole kiate kinautolu ke ki'i fakatatali
mu'a e vaká 'i ha ki'i fo'i 'aho 'e ua.

"'Ikai, he 'ikai te mau lava 'o fai ia
'o tatai ai pē kapau ne mau fie ma'u
ke fakahoko," ko e talí mai ia. "Kuo
teuteu'i 'e he Kosilio 'a Lotumá ha pola
talitali, pea 'oku fie ma'u e vaká ia ke
mavahe 'o hangē ko e taimi-tēpilé."

Ne ha'u ha fakakaukau ki hoku
'atamaí, pea ne u fakakaukau ai ke
u 'aukai mo lotu.

Ne u lotu, "E Tamai Hēvani, 'oku
ou fie heka he folau ko ia ki Lotumá.
'Oku ou tui he 'ikai ke nau lava 'e
kinautolu 'o toe ki'i fakatatali e taimi
folau 'i ha 'aho 'e taha pe ua, ka 'oku
'a e Afiona 'a e mālohi ke fai iá. Faka-
molemole pe 'e lava mu'a 'o to'o ange
ha fo'i polota 'e taha 'i ha feitu'u pē
he vaká kae lava ke toloi e folau ke
u heka ai? 'Oku ou fie 'alu ki Lotuma
'o fai ha fakalelei mo hoku ta'oketé."

Hili 'ema fanongoa e ongoongo
fakamamahí, ne ma 'alu ki ha taulanga
'i he tafa'aki 'e taha 'o e motú. Ne ma

'ilo ai ne 'i ai ha palopalema ki he mī-
sini e vaká pea na'e te'eki ke mavahe
ia. Kuo tali mai 'e he Tamai Hēvani
'eku lotú! Ne 'ikai ko ha fo'i polota pē—
ka ko e mīsiní kotoa—ne pau ke to'o
ia ke fakalelei 'i ha mama lolo lahi ai.

'I he mavahe 'a e vaká 'i ha uike 'e
taha mei ai, ne u heka ai. 'I he'eku a'u
ki Lotumá, ne u fā'ofua ki hoku ta'o-
keté mo kole fakamolemole kiate ia,
pea na'e toe fakalelei 'i homa vaá. Ko
ha 'aho fakafiefia mo'oni ia.

Te u honga'ia ma'u ai pē koe'uhí
ko e 'usia fakalaumālie faka'ofu'ofa
ko 'ení pea mo e ongoongolelei 'o
Sisū Kalaisi kuo toe fakafoki maí. Ko
ha fakamo'oni ia 'oku kei hoko pē 'a
e ngaahi maná he 'ahó ni, 'oku mo'ui
'a e Tamai Hēvani mo tali 'etau ngaahi
lotu fakamātoatō, pea 'oku fepou-
pouaki 'a e lotú mo e 'aukaí, pea 'oku
mo'oni 'a e ongoongolelei—pea na'a
mo ha ki'i kolo si'isi'i 'i he ki'i motu
'o Lotumá. ■

John K. Muaror, Niu Saele, 'Aositelēlia
(Kuo mālolō 'a e tokotaha na'a ne fa'u e
talanoá.)

Fai 'e
Randall L. Ridd

Na'e hoko ko e tokoni ua 'i he kau palesitenisi lahi 'o e Kau Talavou mei he 2013 ki he 2015

MO'UI 'I HE Loto Mo'oni

Ne u ako ki hono mahu'inga 'o e Loto mo'oni 'i he'eku kei hoko ko ha tamasi' ako 'i he semineli. Ne pole'i kima'utolu 'e he'ema' faia'ko ke mau lau e Tohi 'a Molomoná. Ke muimui'i 'ema' fakalakalaká, na'a ne fa'u ha saati 'o hiki homau hingoá 'i he tafa'aki 'e taha pea ko e ngaahi tohi 'i he Tohi 'a Molomoná mei 'olunga. 'I he taimi kotoa pē 'oku mau lau ai ha tohi, 'okú ne 'ai ha fo'i fetu'u 'i homau hingoá.

'I he fuofua taimi ne 'ikai ke u fu'u tokotokanga au ki he laukongá, ka na'e 'ikai fuoloa mei ai kuó u 'ilo 'oku ou tōmui 'aupito. Ne fakalotolahi'i au 'e he'eku ongo'i maá mo hoku laumālie fe'au'auhi, ko ia ne kamata ke u laukonga leva. Na'a ku ongo'i fiefia 'i he taimi kotoa pē ne u ma'u ai ha fo'i fetu'u. Pea ko e lahi ange e ngaahi fetu'u ne u ma'ú, ko 'eku vēkeveke ange ia ke laukongá—'i he vaha'a 'o e ngaahi kalasi, tuku 'a e akó, mo ha miniti pē 'oku ou 'atā ai.

Ko ha talanoa faka'ofa'ofa mo'oni kapau ne 'osi ange olá ko au na'e 'uluaki 'osi 'i he kalasi—ka na'e 'ikai. Pea na'e mei sai pē ia kapau te u

talaatu ne u ma'u ha me'a lelei ange 'i he 'uluaki—ko ha fakamo'oni ki he Tohi 'a Molomoná. Ka na'e 'ikai ke hoko mo ia foki. Na'e 'ikai te u ma'u ha fakamo'oni. Ko e me'a pē na'a ku ma'ú ko e ngaahi fetu'ú. Ne u ma'u e ngaahi fetu'ú he ko e 'uhinga ia na'a ku lau aí. Ke faka'aonga'i e ngaahi lea 'a Molonái, ko hoku "loto mo'oni" ia.

Na'e mahino 'aupito hono fakamatala'i 'e Molonai e founa ke 'ilo ai pe 'oku mo'oni e Tohi 'a Molomoná: "Pea 'i ho'omou ma'u 'a e ngaahi me'a ni, 'oku ou fie na'ina'i kiate kimoutolu ke mou kole ki he 'Otua, ko e Tamai Ta'engata, 'i he huafa 'o Kalaisi, pe 'oku 'ikai ke mo'oni 'a e ngaahi me'a ni; pea kapau te mou kole 'i he Loto fakamātoato, mo e *loto-mo'oni*, 'o ma'u ha tui kia Kalaisi, te ne fakahā 'a hono mo'oni kiate kimoutolu, 'i he mālohi 'o e Laumālie Mā'oni'oni" (Molonai 10:4; tānaki 'a e fakamamafá).

Ko e Ngaahi 'UHINGA Totonú

'I he'eku fakakaukau ki he me'a ne hokó, ne mahino kiate au ne mo'oni

'Oku 'uhinga 'a e Loto mo'oni ki hono fakahoko 'o e me'a totonú 'aki e ngaahi 'uhinga totonu.

pē 'a e 'Eiki. Ko e hā ká u ka ma'u ai ha me'a kehe mei he me'a ne u fekumi ki ai? 'Oku 'uhinga 'a e Loto mo'oni ki hono fakahoko 'o e me'a totonú 'aki e ngaahi 'uhinga totonu; ne u lau 'e au e tohi 'i he ngaahi 'uhinga *hala*.

Ne u toki lau 'e au 'i ha ngaahi ta'u lahi mei ai 'a e Tohi 'a Molomoná 'aki e Loto mo'oni. 'Oku ou 'ilo leva 'eni 'oku fakakakato 'e he Tohi 'a

TĀ FAKATĀAHI O E ATĀ 'E SERGEY NIVEN/ISTOCK/THINKSTOCK

Molomoná hono taumu'a fakalangí ke fakamo'oni ki he mo'ui mo e ngāue fakafaifekau 'a Sīsū Kalaisi koe'uhí kuó u lau ia 'aki 'a e loto mo'oni.

'Oku 'aonga e lēsoni kuó u ako fekau'aki mo e loto mo'oni mo e Tohi 'a Molomoná kiate kitautolu hono kotoa 'i he ngaahi tafa'aki kotoa 'o 'etau mo'ui. 'I he taimi lahi 'oku tau kaungā muimui pē kitautolu 'i ha ngaahi angafai pe ngaahi tō- 'onga mo'ui kuo tau anga ki ai—pea 'oku tau ta'etokanga ai ki he ngaahi nunu'a 'o 'etau filí. 'Oku fālute mai 'e he mo'ui 'i he loto mo'oni e tokangā mo e taumu'a ki he'etau mo'ui pea 'e hoko ia ko ha tokoni lahi. 'Oku 'uhinga e mo'ui 'i he loto mo'oni ko e mahino 'a e "uhingá"—'a e 'uhinga 'oku tau fai ai ha me'a. Ne pehē 'e Sōkolotesi, "Oku 'ikai 'aonga e mo'ui ta'esivisivi'i." ¹ Ko ia fakalaulauloto ki he anga hono fakamoleki ho taimí, pea fehu'i ma'u pē kiate koe, "Ko e hā nai hono 'uhingá?" 'E tokoni 'eni kiate koe ke fakatupulaki ho'o malava ke sio 'o fakalaka atu he lolotongá. 'Oku ngutuhua ange ke ke sio fakalelei pea fehu'i hifo kiate koe, "Ko e hā nai hono 'uhinga 'eku fai iá?" 'i ha'o sio atu kimui mo pehē, "Ko e hā, ko e hā nai hono 'uhingá ne u fai pehē ai?"

Ko e hā e Me'a 'oku Fie Ma'u 'e he 'Eiki Ke Ke Fai?

'I he'eku kei talavou si'i, ne u fili ke 'oua na'a ku 'alu 'o ngāue fakafaifekau. Hili ha ta'u 'e taha 'i he 'uni-vēsiti mo ha ta'u 'e taha 'i he sōtiá, ne u ma'u ha ngāue lelei 'i ha falemahaki fakafeitu'u ko ha fai-faka'ata. Ne faka'ofa'ofa e me'a kotoa 'i he mo'ui, pea ne 'ikai ngali mahu'inga e ngāue fakafaifekau.

'Oku 'uhinga e mo'ui 'i he loto mo'oni ko e mahino 'a e "uhingá"—'a e 'uhinga 'oku tau fai ai ha me'a. Ne pehē 'e Sōkolotesi, "Oku 'ikai 'aonga e mo'ui ta'esivisivi'i."

'I he 'aho 'e taha, ne fakaafe'i au 'e Toketā Sēmisi Pingikeli, ko ha faitafa 'i he falemahakí ke ma ma'u me'atokoni ho'atā. Lolotonga 'ema fetalanoa'akí, na'a ne 'ilo ai 'oku 'ikai te u palani au ke u 'alu 'o ngāue fakafaifekau, pea ne fehu'i mai pe ko e hā hono 'uhingá. Ne u talaange ki ai kuó u ta'u motu'a ange pea mahalo pē kuo fu'u tōmui ia. Na'a ne talamai 'oku 'ikai ko ha fu'u 'uhinga lelei ia, 'o ne pehē na'e toki 'alu ia 'o ngāue fakafaifekau he 'osi 'ene ako fakafaito'ó. Pea ne fakamo'oni leva ki hono mahu'inga 'o 'ene ngāue fakafaifekau.

Na'e tō mamafa 'ene fakamo'oni kiate au. Na'e ue'i ai au ke u lotu 'o hangē ne te'eki ai ke u lotu ki-mu'a—aki e loto mo'oni. Ne u lava 'o fakakaukau ki ha ngaahi 'uhinga lahi ke 'oua na'a ku 'alu ai 'o ngāue fakafaifekau: Ne u ongo'i mā. Na'e ma'u 'eku ngāue ne u manako ai. Ne 'i ai e faingamālie sikolasipi 'e 'ikai toe ma'u

ia 'i he hili e ngāue fakafaifekau. Ko e me'a mahu'inga tahá, ne 'i ai hoku kaume'a ne tatali mai kiate au lolotonga 'eku 'i he sōtiá, pea ne u 'ilo he 'ikai toe tatali mai ia ha toe ta'u 'e ua! Ne u lotu ke ma'u ha fakamo'oni ne totonu pē 'eku ngaahi 'uhingá pea ne u tonu pē.

Me'apango pē, ne 'ikai lava ke u ma'u 'a e tali 'io-pe-'ikai faingofua ne u faka'amu ki aí. Ne ha'u leva kiate au 'a e fakakaukau: Ko e hā e me'a 'oku fie ma'u 'e he 'Eiki ke ke fai? Kuo pau ke u fakahā na'a Ne fie ma'u au ke u 'alu 'o ngāue fakafaifekau, pea ko ha taimi mahu'inga 'eni ki he'eku mo'ui. Te u fai nai e me'a 'oku ou loto ke faí, pe ko e finangalo 'o e 'Eiki? Ko ha fehu'i ia 'e lelei 'aupito ke tau toutou 'eke hifo kiate kitautolu.

'Oku ou fakamālō pē, ne u fili ke u 'alu 'o ngāue fakafaifekau pea na'e ui ai au ke u ngāue 'i he Misiona Mekisikou Tokelaú.

Ngaahi Ola Ta'engata

Hili ha ta'u 'e tolungofulu mā nima mei ai, ne fakalotoa au 'e hoku fohā ke ma 'a'ahi ki Mekisikou. Ne ma 'amanaki lelei te ma fetaulaki mo ha ni'ihi e kakai ne u ako'i. Ne ma 'alu ki ha houalotu sākalamēniti 'i he ki'i kolo ne kamata ai 'eku ngāue fakafai-fekau, ka na'e 'ikai te u fakatokanga'i ha fo'i tokotaha ai. Hili e lotu, ne ma talanoa mo ha taha 'o e kāingalotū pea ne u 'eke ange pe 'oku ne 'ilo ha taha 'i he lisi 'o e kakai ne u ako'i 'i he ngaahi ta'u lahi kuohilī. Ne 'osi e lisi mo e 'ikai pē ha 'utu 'e hakea, 'o a'u hifo ki he hingoa faka'osi: Leona Lōpesi Tī 'Eniliki.

Na'e pehē 'e he tangatā, "Io, 'oku ou 'ilo." "Ko e fāmili ko 'enī 'oku nau 'i ha uooti 'e taha, ka 'oku nau lotu mai pē ki he falelotu ko 'enī. Ko 'enau houalotu sākalamēniti 'oku hokó."

Na'e 'ikai fuoloa 'ema talī kuo hū mai 'a Leona. Neongo ko hono ta'u 70 tupu 'eni, ka na'ā ku 'ilo'i vave ia, peā ne 'ilo foki au. Ne ma fā'ofua fuoloa, mo lo'imata'ia.

Na'ā ne pehē mai, "Ne mau lotu 'i he ta'u 'eni 35 ke ke toe foki mai koe'uhī ke mau lava 'o fakamālō atu hono 'omi e ongoongolelei ki homau ki'i fāmili."

'I he hū mai e toenga hono fāmili ki he falelotu, ne mau fā'ofua mo fetāngihi. Ne ma toki 'ilo'i ai ta ko e pīsope 'o e uōtī ko e taha ia e ngaahi foha 'o Leonā, ko hono mokopuna fefine e faihivā, ko e tā pianō ko hono mokopuna tangata, pea mo ha kau talavou 'i he Lakanga Taula'eiki Faka-Ēloné. 'Oku mali e taha 'ene fānau fefiné ki ha tokoni 'i he kau palesitenisi fakasiteikī. Ko 'ene tama fefine 'e taha 'oku mali ia mo e pīsope 'i ha uooti ofi mai. Ko e tokolahi

taha e fānau 'a Leonā kuo nau 'alu 'o ngāue fakafai-fekau, pea 'i he taimi ni ko e makapunā enī 'oku ngāue fakafai-fekau.

Ne ma 'ilo ai ko Leonā ko ha fai-fekau lelei ange ia 'iate au. 'I he 'ahō ni, 'oku manatu melie 'ene fānau ki he'ene ngaahi ngāue 'aufuatō ke ako'i e ongoongolelei kiate kinautolu ko e taimi lahi ko e fanga ki'i fili ikī, 'oku fisikitu'a mai ia 'i ha mo'ui kakato, anga mā'oni'oni, mo fiefia, pea kuo nau ako'i 'a e ngaahi me'a ko iā ki he ni'ihi kehē. Ne laka hake he kakai 'e toko 500 kuo nau omi ki he Siasi koe'uhī pē ko e ki'i fāmili faka'ofu'ofa ko 'enī.

Pea na'e tupu kotoa pē ia mei ha fetalanoa'aki 'i ha ma'u me'atokoni ho'atā. Ne u fa'a fakakaukau kapau na'e tokanga lahi ange 'a Toketā Pingikeli ki he'ene ngāue ma'u'anga mo'ui pe ngaahi me'a fakamāmanī, ne 'ikai ke ne mei fehu'i mai pe ko e hā hono 'uhinga 'oku 'ikai ai ke u 'alu 'o ngāue fakafai-fekau. Ka na'e nofo 'ene tokangā 'i he ni'ihi kehē mo hono fakahoko e ngāue 'a e 'Eikī. Na'ā ne tūtuu'i ha tenga kuo tupu-laki, tupu ai ha fua, pea hokohoko atu 'o ta'efa'alaua hono fuā (vakai ki he Ma'ake 4:20). Na'e ako'i au 'e he'eku ngāue fakafai-fekau ki he ola ta'engata 'o ha fili pē 'e taha ke fai 'a e finangalo 'o e 'Otuā.

Manatu'i Ho'o Taumu'a Ta'engata

Ne u fa'a vakai ki he'eku mo'ui peā u fifili ko e hā nai hono 'uinga na'e fu'u faingata'a ai kiate au ke u fai 'a e fili ke u 'alu 'o ngāue fakafai-fekau. Na'e faingata'ā he na'e fakatauele'i au; na'e ngalo 'iate au

'eku taumu'a ta'engata—'a e taumu'a totonu 'o e 'uhinga 'oku ou 'i heni ai.

Na'e 'ikai fenāpasi 'eku ngaahi holī mo e finangalo 'o e 'Eikī; ka ne 'ikai ia ne mei faingofua pē e fili ki ai. Pea ko e hā na'e 'ikai ke fenāpasi ai? Ne u 'alu ki he lotu peā u to'o 'a e sākalamēniti 'i he Sāpaté, ka na'e 'ikai te u tokanga ki hono 'uhingā. Na'ā ku lotu, ka na'e 'ikai tuku 'eku fakakaukau ki ai. Ne u lau e folofolā ka na'e tātātaha pē pea 'ikai 'i he loto mo'oni.

'Oku ou fakalotolahi'i kimoutolu ke fakataumu'a ho'omou mo'ui—"o tatau ai pē kapau 'oku te'eki ke ke fai pehē ma'u pē 'i he kuohilī. 'Oua na'a hoko e ngaahi fakakaukau 'o e me'a kuó ke 'osi fakahokó pe te'eki fakahokó ke ke lotosi'i ai. Tuku ki he Fakamo'ui ke ne fakama'a ho'o mo'ui. Manatu'i 'Ene folofolā: "Ka 'i he'enau fa'a fakatomala mo kole ha fakamolemolé, 'i he *loto mo'oni*, na'e fakamolemolé 'i ha kinautolu" (Molonai 6:8; toki tākaki 'a e fakamamafā).

Kamata he taimi ni, fakataumu'a ho'o mo'ui, ke mahino ko e hā hono 'uhinga 'oku ke fai ai e me'a 'okú ke fai pea mo e feitu'u 'oku tākiekina ki ai. 'I ho'o fai e ngaahi me'a ni, te ke 'ilo ai ko e "uhinga" mahu'inga taha 'i he me'a kotoa pē 'okú ke fai ko e 'ofa ki he 'Eikī pea fakatokanga'i 'Ene 'ofa haohaoa ma'aú. Fakatauange ke ke ma'u ha fiefia lahi 'i ho'o fekumi ki he haohaoa pea 'i he mahino mo fai Hono finangalo. ■

Mei ha fakataha'anga lotu ma'a e kakai lalahi kei talavou, "Fakataumu'a e Mo'ui: Ko Hono Mahu'inga 'o e Loto Mo'oni" ne fakahoko 'i he 'Univēsitī 'o Pilikami Tongi-'Aitahō 'i he 'aho 11 Sānuai, 2015. Ke ma'u kakato 'a e leā, vakai ki he devotionals.lds.org.

MA'U'ANGA FAKAMATALA

1. Socrates in Plato, *Apology* (2001), 55.

Tuí, Ngāue Tokoní, mo ha Fo'i Mā

Fai 'e Nissanka (Nisi) Muthu Mudalige

Ne u hiki mei Sili Lanikā 'o ako 'i 'Amēnia he 2007, fetaulaki ai mo e kau faifekaú, peá u papitaiso 'i he ta'u hono hokó. Hili 'eku papitaisó, ne u fie 'alu 'o ngāue fakafaifekau taimi-kakato. Na'e 'ikai te u lava koe'uhí ne u ta'u motu'a ange he 25; ka neongo iá, ne tā mai e palesiteni fakamisioná kiate au ke u fakahoko ha ki'i ngāue fakafaifekau taimi nounou (mini-mission). Ne kau hoku ngaahi fatongiá e ngāue mo e kau faifekaú mo hono malanga'i 'o e ongoongoleleí. Ne u sai'ia 'aupito ai.

Ko ha Sivi 'o e Loto To'á

'I he taimi tatau, ne 'ikai te u ma'u ha pa'anga fe'unga. Ne tāpuni mo e pisinisi 'eku tamaí, pea 'ikai ai ke ne toe lava 'o tā pa'anga mai. Ne u ma'u pē ha pa'anga si'isi'i fe'unga ke kumi-'aki ha'aku me'akai 'i ha ngaahi 'aho si'i. Na'e ofi mai e 'univēsiti ne u ako aí ki hoku 'api nofo'angá, kae miniti 'e 30 e heka pasi ki he 'ōfisi misi-oná. Na'e fe'unga mo e talami 'e 200 (fakafuofua ki he pa'anga 'Amelika 'e \$0.50) e 'alu ki ai mo e fokí.

Ne u kei loto pē ke fakahoko 'eku ngāue fakafaifekaú. 'I he taimi ne tā mai ai ha faifekau kiate au ke ma

'a'ahi ki ha kāingalotu mo kole mai ke ma fetaulaki ki he falelotu 'o e Kolo Vahelotó—'oku laka hake he miniti 'e 40 e 'alu pasi ki aí—ne u talaange 'io, neongo ko 'eku pa'angá ne fe'unga pē ia mo ha fo'i mā. Ne u lue ki he falelotu 'o e Kolo Vahelotó. Ko ha 'aho vela mo'oni eni 'o e fa'ahita'u māfaná, ko ia ne pau ai ke u mālōlō mo inu vai atu he halá. Na'e 'osi e houa 'e ua peá u toki a'u atu. 'I he'eku foki houa-'e-ua mai ki 'apí, ne u fakatau'aki 'eku toenga sēnití ha fo'i mā.

Ko ha Sivi Lahi Ange

'I he'eku a'u mai pē ki 'apí, ne u ma'u ha telefoni mei he faifekau tatau. Na'á ne pehē mai, "Nisi, kātaki 'i he'eku toe tā atú, ka 'oku puke ha taha 'o e kāingalotú. 'E lava ke ke ha'u ke ta hoa lolotonga 'eku tuku hano tāpuakí?" Ne u fie talaange ki ai 'oku ou fu'u hela'ia he 'osi 'eku lue houa 'e fā he velá, ka na'e 'ikai faka'atā au 'e hoku lotó. Ne 'omi 'e he'eku tuí kiate au ha mālohi mo ha loto to'a, ko ia ne u talaange ai te u 'alu atu.

Ne hū mai leva hoku kaungā lokí. Ne u kole kiate ia pe 'e lava ke u nō ha pa'anga fe'unga ke u a'u ai ki he 'ōfisi misioná. Na'á ne talamai ko e pa'anga pē 'oku toé ke fakatau'aki

**'I he'eku lue ki 'apí, ne 'ikai ke u ongo'i hela-
'ia. Ko e me'a pē na'á
ku fakakaukau ki aí ko
e malimali 'a e fine-
'eiki toulekeleká.**

'ene me'akai ke a'u ki he faka'osinga 'o e māhiná, ko ia na'e 'ikai ai lava ke u nō mei ai.

Fakafokifā pē, ne fakama'unga 'eku tokangá ki he fo'i mā ne u toki fakataú 'i he funga tēpilé, kei fo'ou—ko e me'akai pē ia ne u kei ma'ú. Ne u to'o hake peá u pehē atu, "Na'á ku toki fakatau mai 'a e fo'i mā ko 'ení; 'e lava ke ke ma'u ia ka ke 'omi ha talami 'e 100 kiate au?" Na'á ne malimali mo ne pehē mai te ne lava ia. Ne u to'o 'a e pa'angá peá u heka atu he pasí ki he 'ōfisi misioná.

Na'á ma 'a'ahi ki he mēmipa ko ia 'o e Siasí, ko ha fine'eiki toulekeleka ange 'okú ne tokoto mohenga pē. Ko e mālō pē ka lava 'o 'ā'ā hake ke sio kiate kimaua, ka na'á ne malimali mai kiate au. Na'á ne talanoa mai kiate au 'o fakatefito pē 'i he ngaahi manatu melie mei he'ene mo'uí. Na'á ne fu'u fiefia 'aupito ke sio mai kiate kimaua 'i hono 'apí. Ne ma tuku fakataha mo e faifekau ha tāpuaki kiate ia. Na'á ne toe malimali mai, pea lava ke u sio ki he malama hono fofongá. Na'e fakahoko mai 'e he'ene tama fefiné ko 'ema 'a'ahí ko e fuofua taimi ia 'i ha ngaahi māhina lahi ke ne sio ai 'oku malimali 'ene fa'éé.

Ne u toe lue ki 'apí 'i ha houa 'e ua, ka 'i he taimi ko 'ení, ne 'ikai ke u ongo'i hela'ia. Ko e me'a pē na'á ku fakakaukau ki ai ko e malimali 'a e fine'eiki toulekeleká mo 'emau fepōtalanōa'akí. Na'á ku ongo'i ne fie ma'u mai 'e he Tamai Hēvaní ke u 'a'ahi kiate ia;

mahalo pē ko e me'a ia na'á ne fie ma'u ke ne ma'u ha fiefia lahi ange he tātaiuku 'ene mo'uí. Ne u ongo'i hounga'ia 'aupito ko e faingamālie ke u kau ai 'i he 'a'ahí. Na'á ku kole ki he Tamai Hēvaní ke ne faitāpuekina 'a e fefiné. Na'á ku kole foki kiate Ia ke ne tāpuekina 'aki au ha me'atokoni faka'aho lolotonga 'eku fusimo'omo fakapa'angá.

Ngaahi Tāpuaki mei 'Olunga

Na'e 'ikai tuku 'e he 'Otuá ke u tu- enoa. Na'e vahevahe 'e hoku kaungā- me'á 'ene me'akaí mo au 'i he māhina ko iá. Na'e te'eki ke u mohe fiekaia, neongo na'e 'ikai ha silini 'e taha 'i hoku kató. Ne u lue ki he 'ofisi misi- oná he 'aho kotoa pē—pea 'ikai pē ha'aku toe ongo'i hela'ia. Na'e ngaohi au 'e he feilaulau ke u fiefia.

Ne u ma'u ha ngaahi fakaafe lahi ke ma'u me'atokoni ho'atā mo efiafi 'i he māhina ko iá. 'I he 'aho 'e taha ne

ma fakatou hala pa'anga ai mo hoku kaungā lokí pea ko ha ki'i fo'i mā sīsī'i pē ne toé ke ma ma'u me'atokoni pongipongi. Na'á ma fu'u fiekaia 'aupito 'i he efiafi ko iá. Na'á ma lue atu he halá ke feinga nō ha pa'anga mei ha kaungāme'a, ka na'e afe mai ha kā mo ha ongo tangata 'Amēnia 'i loto. Na'e 'eke mai 'e he ongo tangatá pe ko 'ema ha'u mei fē. 'I he'ema pehē atu ko 'ema ha'u mei Sili Lanikaá, na'á na fakaafe'i kimaua ke mau ma'u me'atokoni efiafi 'i honau 'apí. Na'a nau fiefia he talanoa ki Sili Lanikaá pea ne mau ma'u ha ma'u me'a tokoni efiafi faka'ofa'ofa.

'Oku ou 'ofa 'i he'eku Tamai Hēvaní mo e ngaahi tāpuaki kotoa kuó Ne toutou foaki mai kiate aú. 'Okú Ne 'i ai ke tokoni'i au, pea 'oku ou ongo'i 'Ene 'alo'ofa mai kiate aú he 'aho kotoa pē. ■

'Oku nofo 'a e tokotaha na'á ne fa'ú 'i Amēnia.

Fai 'e 'Eletā
Dallin H. Oaks

'O e Kōlomu 'o e
Kau 'Aposetolo 'e
Toko Hongofulu
Mā Uá

KO E FAKAAKEAKE MEI HE TAUHELE 'O E PONOKALAFÍ

*Kuo pau ke tau ako kotoa ke matatali 'a e
mītia 'oku hā ai e me'a fakasekisuale.*

‘he ta’u ‘e hongofulu kuohilí ne u lea ai ‘i he konifelenisi lahí ‘i he kaveinga ‘o e ponokalafí. Ne u fakahaa ‘i ‘eku pou pou ki he ngaahi akonaki ‘a e ni’ihi kehe ‘o e kau takí kuo nau fakatokanga atu ki he faka’auha fakalaumālie ‘oku fai ‘e he ponokalafí. Ne u fakatokanga atu ‘oku fu’u tokolahi e kakai tangata mo e tamaiki tangata kuo fakalavea ‘i kinautolu ‘e he me’a ‘oku ou ui ko e “tu’uaki ‘o e ngaahi feohi fakasekisuale ta’efe’ungá.”¹ ‘Oku kovi hono ngāue ‘aki ha fa’ahinga founa pē ‘o e ponokalafí—‘okú ne faka’auha ‘a e ongo fakalaumālie, ‘okú ne fakavaivai ‘i e malava ko ia ke faka’aonga ‘i e mālohi ‘o e lakanga fakataula’eikí, pea ‘okú ne maumau ‘i e ngaahi vā fetu’utaki mahu’ingá.

Ko e hili ‘eni e ta’u ‘e 10 mei ai, ‘oku ou hounga’ia, kuo faka’ehi’ehi e ni’ihi tokolahi kuo nau fanongo mo talangofua ki he fakatokanga fakapalōfita ko iá pea nau kei ma’a mo ta’e’ila mei he ngaahi mele ‘o e ponokalafí. ‘Oku ou toe hounga’ia foki ko e tokolahi kuo nau fanongo ki he ngaahi fakaafe fakapalōfita ke tafoki mei he ponokalafí, fakalelei ‘i e ngaahi loto mo e ngaahi vā fetu’utaki kuo maumau, pea laka atu kimu’a ‘i he hala ‘o e tu’unga faka-ākongá. Ka ‘oku ou fu’u hoha’a lahi ange ki he ni’ihi ‘iate kitautolu ‘oku kei hokohoko atu hono keina ‘e he ponokalafí, tautautefito ki he’etau kau talavou kae pehē ki he toe tokolahi ange mo e kau finemui aí.

Ko e tefito ‘i ‘uhinga ‘o e fakautuutu e palopalema ‘o e ponokalafí ‘i he māmani ‘o e ‘ahó ni, ko e ‘asi he feitu’u kotoa pē ‘a e ngaahi lea mo e ngaahi ‘imisi ‘oku hā ai ha me’a fakasekisuale mo fakatauelé: ‘oku lava ke ma’u kinautolu ‘i he hele-‘uhilá, polokalama TV, mītia fakasōsialé, fetu’utaki tohi telefoní (text), polokalama he telefoní (phone apps), ngaahi tu’uakí, tohí, hivá, mo e ngaahi fetalanoa’aki faka’ahó. Ko hono olá, ‘oku mahino ‘oku tau fetaulaki mo e ngaahi me’a fakasekisuale ‘i he taimi kotoa pē.

'Oku hanga 'e he
tafoki ki he 'Eikí 'i
he loto fakatōkilaló
'o tākiekina ha taha
ke ne tali ha ngaahi
mo'oni tukupau, 'a
ia kapau 'e mahino
kakato, te ne 'omi ha
mālohi pea to'o atu
ai e ongo'i maá.

I. Ngaahi Tu'unga hono Ngāue 'akí

Ke tokoni'i kitautolu ke fakafepaki'i e kovi fakalilifu ko 'eni 'oku fakautuutu 'ene tupú, 'oku ou faka'amu ke fakamahino ha ngaahi tu'unga kehekehe hono ngāue 'aki 'o e ponokalafí pea mo fokotu'u atu ha ngaahi founa ke fai kiate kinautolu.

I he ngaahi taimi mo e ngaahi tūkunga kimu'á, ne nofotaha 'emau akonaki fekau'aki mo e ponokalafí 'i hono tokoni'i 'o e fakafo'ituituí ke faka'ehi'ehi mei he mamata aí ko e fakaakeake mei he ma'unimā. Lolotonga 'oku kei mahu'inga pē 'a e ngaahi ngāue ko iá, kuo hā mai mei he ngaahi a'usia kuohilí mo e ngaahi tūkunga lolotonga 'a e fie ma'u ke fakahoko e akonaki ki he tu'unga hono ngāue 'aki 'o e ponokalafí mei he taupotu taha 'o e faka'ehi'ehi ki he ma'unimā. 'Oku fu'u tokoni lahi ke tau tokanga taha ki ha tu'unga kehekehe 'e fā hono ngāue'aki 'o e ponokalafí: (1) 'asi fakatu'upakē (2) tātāitaha hono ngāue 'akí, (3) toutou ngāue 'akí mo e (4) fu'u tōtu'a hono ngāue 'akí (ma'unimā).

1. **'Asi Fakatu'upakē.** 'Oku ou tui ko e tokotaha kotoa pē ne 'asi fakatu'upakē hake ki ai 'a e ponokalafí. 'Oku 'ikai ha angahala 'i heni 'i he taimi 'oku tau tafoki ai pea 'oua na'a tau toe sio ki ai. 'Oku hangē ia ko ha fehalaaki, 'oku ta'alo mai ke fakatonutonu kae 'ikai ko e toki fakatomala'i.²
2. **Tātāitaha hono Ngāue 'akí.** Ko hono ngāue'aki ko 'eni 'o e ponokalafí 'oku meimei tātāitaha pe fa'a hoko, ka 'oku fai ma'u pē 'i he 'ilo pau, pea ko hono koví ia. 'Oku fakalanga mo faka'ai'ai 'e he ponokalafí 'a e ngaahi ongo mālohi fakasekisuálé. Na'e 'omi 'e he Tupu'angá 'a e ngaahi ongo ko 'ení ki Ha'ane taumu'a fakapotopoto, ka na'á Ne 'omi foki mo e ngaahi fekau ke fakangatanga 'a e ongo ko iá ki ha tangata mo ha fefine 'okú na mali. 'Oku fakasi'ia 'e he ponokalafí 'a e founa totonu fakasekisuálé ka ne faka'ai'ai hono fakahaa'i 'o e ngaahi ongo fakasekisuálé 'i tu'a 'i he ha'i 'o e nofo-malí. Ko kinautolu ko ia 'oku nau ngāue 'aki 'a e ponokalafí 'oku nau me'ava'inga 'aki e ngaahi ivi mātu'aki mālohi te ne lava 'o fakatupu pe faka'auha ha mo'ui. 'Oua na'á ke 'alu ki ai!

Ko e fakatu'utāmaki hono ngāue 'aki 'i he 'ilopau e ponokalafí, tatau ai pē pe ko e hā hono lahí mo e tā-tāitahá, ko 'ene toutou tohoaki'i ko ē kita ke te toutou sio aí, 'o fakautuutu ai 'ene toka he'ete fakakaukau 'a e ngaahi ongo mo e tō'onga fakasekisuálé. Kuo 'ilo 'e he kau saienisi 'oku hanga 'e he ngaahi 'imisi faka-sekisuálé 'o fakatupu ha 'ū kemikale 'i he 'atamaí 'okú ne fakatōlía e ngaahi ongo'i fakasekisuálé, 'o faka'ai'ai ai ke lahi ange tokanga ki he 'ulungaanga fakasekisuálé.³ 'Oku fakatupunga 'e ha fa'ahinga 'ulungaanga pe tūkunga fakasekisuale ta'ema'á, 'a e ngaahi ongo'i fakamā'ia 'a ia 'e lava pē 'i ha taimi lōloa ke ma'utangi e loto 'a ha tokotaha.

3. **Toutou Ngāue 'akí.** 'Oku lava ke hoko e hono toutou ngāue 'aki 'i he 'ilo pau 'o e ponokalafí ko ha tō'onga mo'ui, "ko ha 'ulungaanga pau 'oku toutou fai kae 'oua kuo 'ikai mei toe mapule'i."⁴ I hono toutou ngāue 'akí, 'oku a'usia ai 'e he fakafo'ituituí ha holi lahi ange ke faka'ai'ai ia, ke ne toe fai e me'a tatau kae toki fiemālie ai.

4. **Fu'u Tōtu'a Hono Ngāue 'akí (Ma'unimā).** 'Oku ma'unimā ha tō'onga mo'ui 'a ha taha 'i he taimi 'okú ne fakatupunga ai ha ongo'i "holi faivavale" ki he me'a ko iá (dependency)" (ko ha fo'i lea fakafaito'o 'oku faka'aonga'i ki hono ngāue 'aki 'o e faito'o konatapú, kava mālohí, va'inga kumi monū'ia, etc.) 'o iku ai ki he "vili ta'e'unua" ke "fakamu'omu'a ia 'i he meimei me'a kotoa pē he mo'ui."⁵

II. Ko e Mahu'inga ke Mahino e Ngaahi Tu'unga Ko 'Ení

Ko 'etau 'ilo pē 'a e ngaahi tu'unga kehekehe ko 'ení, 'oku tau 'ilo ai foki 'oku 'ikai ke ma'unimā 'e he ponokalafí 'a e tokotaha kotoa pē 'okú ne ngāue 'aki loto fiemālie e ponokalafí. Ko hono mo'oní, ko e tokolahi taha 'o e kau talavou mo e kau finemui 'oku nau fefa'uhi mo e ponokalafí 'oku 'ikai ma'unimā kinautolu ia. Ko ha faikehekehe mahu'inga ia ke fakatokanga'i—'o 'ikai ki he mātu'á pē, ngaahi malí, mo e kau taki 'oku nau loto ke tokoní, ka kiate kinautolu foki 'oku fefa'uhi mo e palopalemá ni. Ko hono 'uhingá 'eni.

'Uluakí, ko e loloto ange 'a e tu'unga ngāue 'aki 'e ha taha—mei he 'asi fakatu'upakeé, ki he tātātahā pe toutou ngāue 'aki, ki he tōtu'a hono ngāue 'aki (ma'unimaá)—ko e faingata'a ange ia e fakaakeake mei aí. Kapau 'oku hala hono fakafa'ahinga e tō'onga mo'uí 'o taku ko ha ma'u-nimā, mahalo 'e ongo'i 'e he tokotaha ngāue 'aki kuo mole 'ene tau'atāina ke filí mo 'ene malava ke ikuna'i e palopalemá. 'Oku lava ke hōloa heni e loto fakapapau ke fakaakeake mo fakatomalá. Ka neongo iá, ko e ma'u ko ia ha mahino lahi ange ki hono loloto 'o ha palopalema—mahalo 'oku 'ikai fu'u kovi 'o hangē ko e manavasi'i—'e lava ke ma'u ai e 'amanaki lelei mo ha vilitaki lahi ange ke faka'onga'i e tau'atāina ke filí ke fakangata pea fakatomala.

Uá, hangē pē ko ha toe fa'ahinga tō'onga mo'uí anga-hala kehe, 'oku hanga 'e hono ngāue 'aki loto fiemālie 'o e ponokalafi 'o tuli e Laumālie Mā'oni'oni. Ko e nīihi ko ia kuo nau a'usia 'ení te nau ongo'i hono ue'i kinautolu ke fakatomalá. Ka neongo iá, mahalo 'e ongo'i mā e toengā ia pea iku loi ke fūfuu'i 'enau ongo'i halaiá. Mahalo te nau kamata ongo'i mā, 'a ia 'oku lava ke iku ki he fehi'a-pē-iate-kitá. Kapau 'oku hoko 'eni, ngalingali 'oku kamata ke tui 'a e tokotaha ngāue 'aki ki he taha 'o e ngaahi loi lahi taha 'a Sētané: 'a ia ko e me'a kuo nau faí pe hokohoko atu hono faí 'oku nau hoko ai ko ha tokotaha kovi, ta'efe'unga ki he 'alo'ofa 'a e Fakamo'uí pea ta'emalava ke fakatomala. 'Oku

'ikai 'aupito ke mo'oni ia. 'Oku 'ikai 'aupito ke tau mama'o mei he Fakamo'uí mo 'Ene Fakalelei.

Faka'osí, 'oku mahu'inga ke 'oua na'a tau ui ko ha ma'u-nimā 'a e ngāue 'aki tu'o lahi pe anga 'aki hono ngāue'aki 'o e ponokalafi he 'oku 'ikai ke ne fakamatala'i totonu 'a e tūkunga pe natula kakato 'o e fakatomala mo e fakaakeake 'oku fie ma'ú. Ko e lahi ange 'etau mahino ki he tu'unga 'oku 'i ai ha tokotaha 'i he me'á ni, ko e mahino lelei ange ia 'a e me'a ke fai ke fakaakeake aí.

III. Ko e Hao Mei He Ponokalafi

Tau fakakaukau leva ki he founga 'e lava ai e fakafo'ituituí 'o hao mo fakaakeake mei he tauhele 'o e ponokalafi. 'E 'ikai ngata pē he tokoni 'eni kiate kinautolu 'oku nau fāinga ke ikuna'i hono ngāue 'aki 'o e ponokalafi ka ki he ngaahi mātú'á foki, mo e kau taki 'oku nau tokoni'i kinautolú. 'E toe ola lelei ange ki he fakafo'ituituí 'o tatau pē 'i he faka'ehi'ehí mo e fakaakeake mei he ponokalafi, ke nau alea'i e ngaahi kaveinga ko 'ení mo e mātú'á, pea mo e kau takí.⁶

Tatau ai pē ko e fē e tu'unga 'o e mamata ponokalafi 'i he loto ki aí, 'oku muimui mo fie ma'u 'e he hala ki he fakaake-aké, ma'á, mo e fakatomalá 'a e ngaahi tefito'i mo'oni tatau: loto fakatōkilalo, tu'unga faka-ākongá, tukupā ki ha palani fakatāutaha ke liliu, tali-ui (accountability) mo e poupou, pea kātaki fuoloa 'i he tuí.

'Oku fie ma'u foki 'a e fakafo'ituituí 'i hono fakahoko 'o e ngaahi mo'oni ko 'ení ke toe tukupā ke mo'uí 'o hangē ha ākongá 'a e 'Eiki ko Sisū Kalaisí pea mo fai e ngaahi me'a ko ia 'okú ne fakama'a mo fakamālohia kinautolu ke nau matu'uaki e ngaahi 'ahi'ahi 'i he kaha'ú.

A. Loto Fakatōkilalo

Ke ikuna'i mo'oni e ponokalafi mo hono ngaahi angafa'i, kuo pau ke fakatupulaki 'e he fakafō'ituitui 'a e loto fakatōkilalo (vakai ki he 'Eta 12:27). 'Oku hanga 'e he tafoki ki he 'Eiki 'i he loto fakatōkilalo 'o tākiekina ha taha ke ne tali ha ngaahi mo'oni tukupau, 'a ia kapau 'e mahino kakato, te ne 'omi ha mālohi pea to'o atu ai e ongo'i ma'a. 'Oku kau 'eni he ngaahi mo'oni ko 'eni:

- Ko kitautolu kotoa ko ha fānau 'ofeina 'o ha Tamai Hēvani 'ofa.
- 'Oku 'ofa mo 'afio'i fakatāutaha kitautolu 'e hotau Fakamo'ui ko Sīsū Kalaisi.
- 'Oku 'aonga 'a e Fakalelei 'a e Fakamo'ui ki he fānau kotoa 'a e 'Otu'a.
- 'Oku fakafou 'i he 'alo'ofa 'a Sīsū Kalaisi 'a e malava ke fakamolemole'i kotoa pea ma'u 'a e mālohi ke liliu.
- 'Oku tau ma'u kotoa 'a e me'afoaki fisifisimu'a 'o e tau'atāina ke fili, 'a ia 'okú ne faka'atā kitautolu ke tau unga he ivi mo e mālohi 'o e Fakalelei.
- 'Oku lava ke ma'u 'e he ni'ihī fakafō'ituitui ko ia 'oku nau fefa'uhi mo e ponokalafi ha 'amanaki lelei mei he mo'oni ko ia kuo ikuna'i 'e ha ni'ihī kehe 'a e feingata'u ni.
- Ko e ponokalafi 'oku kovi, ka 'oku 'ikai ko e tokotaha 'okú ne faka'aonga'i.
- 'Oku lava ha fa'ahinga taha pē ke hao mei he tauhele 'o e ponokalafi pea fakaakeake kakato mei ai, ka 'oku toki malava pē ia 'i hono faka'aonga'i e mālohi 'o e Fakalelei.
- 'Oku fie ma'u 'e he fakatomala mo'oni mei he ponokalafi ke te ta'ofi hono ngāue 'aki iá. 'Oku fie ma'u 'e he fakatomala pehe'e ha liliu 'o e lotó 'o fakafou 'i he Fakalelei 'a Kalaisi.

'Oku hanga 'e hono tali 'o e ngaahi mo'oni ko 'eni 'o teuteu'i fakalaumālie 'a e taha ko iá ke ne fai ha ngāue ki ai, ke ne tali e tokoni 'a e 'Eiki ke fakahoko 'a e liliu ko ia 'oku fie ma'u ke fakatomala mo fakaakeake.

E. Mo'ui Faka-Ākongá

'Oku fie ma'u foki 'a e fakafō'ituitui 'i hono fakahoko 'o e ngaahi mo'oni ko 'eni ke toe tukupā ke mo'ui 'o hangē ha ākongá 'a e 'Eiki ko Sīsū Kalaisi pea mo fai e ngaahi me'a ko ia 'okú ne fakama'a mo fakamālohia

*Makatu'unga 'i
he mafatukituki
'o e palopalemá,
'e ala fie ma'u 'e
he fakafō'ituitui
ha tokoni 'a ha
tokotaha falala-
'anga, taukei,
pe ha faifale'i
fakapalōfesinale.*

kinautolu ke nau matu'uaki e ngaahi 'ahi'ahi 'i he kaha'ú. 'Oku 'uhinga 'eni ko e tukupā ki he ngaahi tō'onga mo'ui fakalotu fakatāutahá: lotu faka'aho 'uhingamālie mo e ako folofolá, 'alu ki he ngaahi fakataha'anga he lotú, ngāue tokoni, 'aukai, pea ('i he taimi 'e fakangofua ai 'e he pī-sopé) ma'u e sākalamēnití pea moihū 'i he temipalé.

F. Tukupā ki ha Palani Fakatāutaha

'E ma'u 'e he ākongá loto fakatōkilalo 'a Sīsū Kalaisi 'a e ongongofua ke fakatokanga'i 'a e ngaahi ongo fakatauelé, ngaahi tūkunga fakasōsialé, mo e ngaahi 'ātakai fakatu'a-sino 'okú ne fakatupu e fakatauvele ke ngāue 'aki e ponokalafi. 'I hono vakai'i fakalelei e ngaahi tupu'anga ko iá, te nau fokotu'u ai ha palani hao'anga fakatāutaha ke tokoni kiate kinautolu:

- Fakatokanga'i e ngaahi me'a 'okú ne fakatupungá mo e holi kovi 'i he'ene hokó.
- Fokotu'u ha ngaahi ngāue pau ke fai ke tokoni ke nau holomui ai mei he 'ahi'ahí.
- Fulihi e ngaahi fakakaukau mo e ivi ki he 'Eiki.
- Hiki ha ngaahi ngaue tukupau faka'aho ke ne fakamālohia 'enau tukupā fakatāutaha ke mo'ui mā'oni'oni.

'I he'enau fa'u ha palani fakatāutahá, 'oku totonu ke faka'aonga'i 'e he fakafō'ituitui 'a e ngaahi ma'u'anga tokoni fisifisimu'a kuo 'omi 'e he Siasí. Hangē ko 'eni, 'oku ma'u 'i he uepisaiti 'a e Siasí overcomingpornography.org ha ngaahi fakamatala ki he fakafō'ituitui kae pehē foki ki he kau mēmipa 'o e fāmilí mo e kau taki lakanga fakataula'eiki 'oku poupou'i kiate kinautolú. 'Ikai ngata aí, 'oku 'atā 'a e Polokalama 'a e Siasí ki he Fakaakeake mei he Ma'unimaá ki he kāingalotu kotoa pē 'oku nau fefa'uhi

mo ha fa'ahinga tō'onga mo'ui ma'unimā, pea tokoni foki ia ki he kau mēmipa honau fāmilí.

H. Tali-Uí mo e Poupou

Ko e kau muimui loto fakatōkilalo ko ia 'o Sīsū Kalaisi 'oku nau fakahā 'enau fie ma'u 'a e Fakamo'uí, te nau toe fekumi foki ki he tokoni 'a 'enau pīsopé, 'a ia na'e ui 'e he 'Eikí ko honau taki lakanga fakataula'eiki pea 'okú ne ma'u 'a e ngaahi kī mahu'inga ke ne tokoni'i kinautolu ke nau fakatomalā. Kapau 'oku ue'i fakalaumālie 'a e pīsopé pea 'i he loto ki ai 'a e fakafo'ituituí, 'e lava ke ui 'e he pīsopé ha taha kehe ke ngāue mo tokoni kiate kinautolu. Tatau ai pē ko e hā e tūkungā, 'oku 'aonga e akonaki ko 'eni meia Palesiteni Kōtoni B. Hingikeli (1910–2008):

“Tautapa ki he 'Eikí 'aki e kotoa ho laumālie ke Ne to'o meiate koe 'a e ma'unimā kuó ne fakapōpula'i koé. Pea fakatau ange ke ke ma'u 'a e loto to'a ke fekumi ki he tākiekina 'ofa ho'o pīsopé pea mo e tokoni 'a ha kau faifale'i fakapalōfesiale, kapau 'oku fie ma'u.”⁷

Makatu'unga 'i he mafatukituki 'o e palopalemā, 'e ala fie ma'u 'e he fakafo'ituituí ha tokoni 'a ha tokotaha falala'anga, taukei, pe ha faifale'i fakapalōfesiale 'e lava ke nau fetu'u-taki ki ai 'i ha fa'ahinga taimi pē ke fakamālohia kinautolu 'i he ngaahi momeniti faingata'ā pea mo lava ke tokoni'i kinautolu ke nau takitaha fatongia'aki 'enau palaní.

I. Kātaki Fuoloa 'i he Tuí

Ko e ni'ihiki ko ia kuo nau fakatomala mo monū'ia ke ikuna'i 'enau holi ke ngāue 'aki e ponokalafi, kuo pau ke nau tokanga koe'uhí 'e kei fakasio pē kinautolu 'e he filí ke 'ahiahi'i honau vaivai'anga fakaetangatā. Mahalo 'e kei hoko pē 'ene 'asi fakatu'upakeé neongo e feinga ke faka-'ehi'ehí. Kuo pau ke ako e fakafo'ituituí 'i he'ene mo'uí, ke mapule'i 'enau ngaahi ongo fakasekisuale ne foaki ange 'e he 'Otuá mo paotoloaki 'enau mo'ui ma'á.

IV. Anga'ofa ki he Taha Kotoa

Te u lea heni ki he anga 'etau tokanga'i 'a kinautolu ko ia 'oku nau lavetukia 'i he ponokalafi. 'Oku tau fie ma'u kotoa 'a e Fakalelei 'a Sīsū Kalaisi. 'Oku fie ma'u 'e kinautolu ko ia 'oku fefa'uhi mo e ponokalafi 'etau anga'ofā mo e 'ofā lolotonga 'enau muimui pau ki ha

ngaahi tefito'i mo'oni mo e ngaahi sitepu 'o e fakaake-aké. 'Oua mu'a na'á ke fakahala'i 'a kinautolu. 'Oku 'ikai ko ha kakai kovi kinautolu pe siva 'enau 'amanakí. Ko e ngaahi foha mo e ngaahi 'ofefine kinautolu 'o 'etau Tamai Hēvaní. 'E malava 'i he fakatomala fakalelei mo kakatō, ke nau hoko 'o ma'a, haohaoa, pea taau mo e ngaahi fuakava mo e tāpuaki fakatemipale kotoa pē kuo tala'ofa mai 'e he 'Otuá.

'I he hokosia e taimi ke malí, 'oku ou fakalotolahi'i e kau finemuí mo e kau talavouí ke nau tokanga 'o fili ha taha 'oku ma'a mo mo'ui ma'a 'i he 'ao 'o e 'Eikí pea 'oku taau ke hū ki he temipalé ke hoko ko honau hoa ki he ta'e-ngatā. Ko e ni'ihiki fakafo'ituitui ko ia 'oku nau fakatomala kakato mei he ponokalafi, 'oku nau taau mo e ngaahi tāpuaki ko 'eni.

V. Fakamā'opo'opo

'I he'etau mo'uí, te tau fetaulaki kotoa pē mo ha naunau 'oku hā ai ha me'a fakasekisuale. Te tau lava 'o talia he founa totonú, 'o fakafou 'i he tataki 'a hotau Fakamo'ui 'ofā, kau ai 'a e fakalotolahi 'oku 'omi 'e he ngaahi fuakava 'o e sakalamēnití ke tau ma'u ma'u ai pē 'a hono Laumālie (vakai ki he T&F 20:77). 'Oku ou fakamo'oni atu ko e me'a 'eni 'oku totonu ke tau faí ke tau fiefia ai 'i he ngaahi tāpuaki 'o

Ia 'oku tau mōihū ki aí. 'I he'etau fai iá, te tau ma'u kakato ange ai 'a e melino 'a e Fakamo'ui pea te tau kei nofo 'i he hala ki hotau iku'anga ta'engata 'o e hakeaki'i. ■

MA'U'ANGA FAKAMATALÁ

1. Vakai ki he Dallin H. Oaks, "Ponokalafi," *Liahona*, Mē 2005, 87–90.
2. Vakai ki he Dallin H. Oaks, "Sins and Mistakes," *Ensign*, Oct. 1996, 62–67.
3. Vakai ki he Donald L. Hilton Jr., M.D., "Pornography Addiction— a Supranormal Stimulus Considered in the Context of Neuroplasticity," *Socioaffective Neuroscience and Psychology*, vol. 3 (2013), socioaffectiveneuroscipsychol.net/index.php/snp/article/view/20767; Vakai foki ki he "Porn Changes the Brain," fightthenewdrug.org.
4. *Webster's Encyclopedic Unabridged Dictionary of the English Language* (1989), "habit."
5. *American College of Physicians Complete Home Medical Guide* (1999), 564.
6. 'Ikai ngata aí, 'oku totonu ke fai 'e he kakai kei talavouí mo 'enau mā-tu'ā ha ngaahi fetalanoa'aki lelei mo fe'unga fekau'aki mo e fakatupu 'o e tangatā (human reproduction). Ko e to'u tupu ko ia 'oku nau fanongo he me'a fakasekisuale fakaetangatā mei honau to'u kae 'ikai ko 'enau mātu'ā, 'e lahilahinga 'enau fekumi ki he fakamatala ko ia 'i he ponokalafi.
7. Gordon B. Hinckley, "A Tragic Evil among Us," *Liahona*, Nov. 2004, 62.

**'Oku tau ma'u kotoa
'a e me'afoaki fisifisimu'a
'o e tau'atāina ke filí,
'a ia 'okú ne faka'atā
kitautolu ke tau unga
he ivi mo e mālohi
'o e Fakalelei.**

'I he FEITU'U TOTONU he TAIMI TOTONU

NGAAHI LĒSONI
'O E SĀPATĒ
.....
Tefito 'o e Māhina Nī:
Hoko 'o Anga
Faka-Kalaisi
Ange

Kuo talaatu nai 'e ha taha kiate koe ko e me'a ko ia na'á ke faí pe lea 'akí ko ia tofu pē na'á ne fie ma'ú? 'I he taimi 'e ni'ihí 'oku hoko 'eni koe'uhí na'e 'oatu koe 'e he Tamai Hēvaní 'i he taimi totonu ke tokoni. Na'á ke fakafanongo ki he Laumālié, koe'uhí ke ke fakatokanga 'i 'a e ue'i ko ia mei he Tamai Hēvaní. Mo'ui tāu mo vēkeveke ke tokoni—he 'oku 'ikai te ke 'ilo e taimi 'okú Ne fie ma'ú ai koe ke tokoni 'i ha taha.

Ko 'eni ha ongo talanoa 'o ha kakai ne nau fakahoko ia:

KO E TIKITE TAU'ANGA ME'ALELÉ

Fai 'e Fátima Rocha Gutiérrez

Ne u 'alu ki he hele'uhilá mo hoku ngaahi kaungāme'a mei he lotú. 'I he'emaui hū atu ki he falekoloá (mall), ne 'omai kiate kimautolu ha tikite ki he feitu'u tau'anga me'alelé. 'I he 'osi 'a e hele'uhilá, ne mau fakatokanga 'i

kuo mole 'a e tikite tau'anga me'alelé. Ne mau fuofua fakakaupau te mau lava pē 'o totongi 'a e tikitē, ka ne 'ikai ke mau ma'u 'a e peso (lau pa'anga faka-Mekisikou) 'e 180 ne fie ma'u ke totongi.

Ko e nunu'a 'o hono ta'etotongi 'o e tau'anga me'alelé ko hono tuku 'o e kaá 'i he falekoloá ke taulani'i 'o 'ave (tow), 'a ia 'e toe mamafa ange ia. Na'e ilifia hoku kaungāme'a, tautautefito ki he tokotaha na'e faka'ulí he ko e kā ia 'ene tamaí. Ne u 'unu ki he tafa'akí ke fai ha lotu. Ne u kole ki he Tamai Hēvaní 'aki e kotoa 'eku tuí mo e loto fakatōkilaló ke 'omi mu'a ha founa ke lava ai 'o fakalelei'i 'emaui palopalemá pea mau foki hao ki homau ngaahi 'apí. 'E 'ikai toe ngalo 'a e me'a ne hoko 'i he hili pē ha lau sekoni mei he 'osi 'eku lotú.

Lolotonga 'eku foki atu ki he kaá, ne ui mai 'e ha taha hoku

hingoá mei hoku tu'á. Ko Falanisi, ko ha kaungāme'a mei he akó (high school). Na'á ne 'eke mai pe ko e hā 'eku me'a 'oku faí, peá u talaange 'a e me'a kuo hokó. Ne 'ikai toe tatali, ka ne fā ki he'ene kato pa'angá pea 'omi ha pa'anga fe'unga kiate au ke totongi 'aki 'a e tikite na'e molé. Ko e anga'ofa ko 'eni ko ha tali vave ia 'o 'eku tautapa ki he Tamai Hēvaní.

Mahalo pē 'e 'ikai 'ilo ia 'e Falanisi 'a 'ene fu'u tokoni 'aufua-toó, ka 'oku ou 'ilo te u hounga'ia ma'u ai pē 'i he toenga 'eku mo'uí.

'I he taimi 'e ni'ihí 'oku fakaofo e founa hono tali mai 'e he Tamai Hēvaní 'etau ngaahi lotú, ka 'oku 'ikai tupukoso. 'Oku 'ilo 'i haohao kitautolu 'e he Tamai Hēvaní mo Sīsū Kalaisi pea mo tākiekina 'etau mo'uí.

'Oku ou 'ilo 'i he'etau mo'ui mā'oni'oni, 'oku tau fiefia ai 'i

he ngaahi tāpuaki ta'efa'alaua ko e Tamai Hēvaní pē te ne lava 'o 'omi kiate kitautolu, kau ai 'Ene tala'ofa mai "kapau te [tau] fai 'a e ngaahi me'á ni, 'e hiki hake 'a [kitautolu] 'i he 'aho faka'osí" ('Alamā 37:37). ■

'Oku nofo 'a e tokotaha na'á ne fa'ú 'i Paha Kalefōnia, Mekisikou.

KO HA TELEFONI TAIMI TONU

Fai 'e Chen Ching Chuan

‘I he’eku tupu haké, na’e ‘ikai ke u tui ‘oku ‘i ai ha ‘Otuá. Na’e felekeu ‘eku mo’uí, pea ‘i hoku ngaahi ‘aho faingata’a tahá ne fe’unga ‘eku lotomamahí ke u loto ai ke to’o ‘eku mo’uí. Ko e taimi ia ne tukituki ai e kau faifekaú ‘i hoku matapaá. Ko e ongoongo-leléi ‘a e me’a tofu pē ne u fie ma’ú; ne u píkitaí ki ai ‘o hangē ha makinitó.

Na’e ‘ikai ngata hoku ngaahi ‘ahi’ahi ‘i he taimi na’á ku kau ai ki he Siasí, ka ne u ‘i ha tu’unga lelei ange ke matu’uaki ‘a e ivi tākiekina ‘o e filí. Ko e fuofua taimi ia, ne u ‘ilo ai pe ‘oku ongo fēfē ‘a e fiefiá.

Ka neongo ia, ne ‘ikai faingofua ange ai e lotomamahí. ‘I ha taimi ‘e taha ne u toe loto fo’i ai. ‘I he momeniti ko iá ne tā mai ai ‘a Sisitā Tangi, ko e uaifi ‘o e pīsopé. Na’á ne talamai kiate au na’á ne ma’u ha ongo ‘oku fie ma’u ke ne tā mai. Na’á ne ‘eke mai pe ‘oku ou fēfē. Ne u vahevahe ‘a e me’a kotoa kiate ia. Kiate au, ko ha ‘āngelo ia kuo ‘omi ‘e he ‘Otuá.

Na’e fakaivia au ‘e he me’a na’e hokó. Na’e fakamālohia ‘eku tuí. Ne u ongo’i hangē te u lava ‘o ikuna’i ‘a e maté. Ne u ongo’i kuo fakahaofi au, ‘o hangē ko ia ‘oku hā ‘i he ‘Alamā 36:2–3:

“Na’a nau nofo pōpula, pea na’e ‘ikai ha taha ‘e lava ‘o fakahaofi ‘a kinautolu ka . . . ko e ‘Otuá. . .

‘Ilonga ‘a kinautolu ‘e falala ki he ‘Otuá ‘e tokoni’i ‘a kinautolu ‘i honau ngaahi ‘ahi’ahi’i mo honau ngaahi tu’utāmakí, mo honau ngaahi mamahí, pea ‘e hiki hake ‘i he ‘aho faka’osí.”

‘Oku kei ‘i ai pe hoku ngaahi ‘ahi’ahi, ka he ‘ikai toe liua ngofua au. Ne poupu’i au ‘e he ‘Otuá ‘i he kotoa hoku ngaahi ‘ahi’ahi mo e hoha’á. Kuó Ne fakahaofi au

mei he pilisone fakalaumālié mo e pōpulá, pea na’a mo e maté. Ko Ia hoku Fakamo’uí. ■

'Oku nofo 'a e tokotaha na'á ne fa'ú 'i Taichung, Taiuani.

‘OKU TOKANGAEKINA KITAUTOLU ‘E HE ‘OTUÁ

“‘Oku ‘afio’i kitautolu ‘e he ‘Otuá, pea ‘okú Ne tokanga’i kitautolu. Ka ‘okú Ne fa’a feau ‘etau ngaahi fie ma’ú ‘o fakafou mai ‘i ha taha kehe. Ko ia, ‘oku mahu’inga ai ke tau fetokoni’aki ‘i he puléangá.”

Palesiteni Spencer W. Kimball (1895–1985),
Ngaahi Akonaki ‘a e Kau Palesiteni ‘o e Siasí:
Sipenisā W. Kimipolo (2006), 100.

KO HO'O TOHI 'O E MO'UÍ

Ko e hā te ke tohi 'i ai?

'Oku 'i ai ha peesi fo'ou ke tohi ai 'i he 'aho takitaha. Mo'ui ke pehē 'i he peesi kotoa pē,
"Oku ou fiefia na'á ku fakahoko" kae 'ikai "Oku ou faka'amu ange mai na'á ku fakahoko."

(Vakai ki he L. Tom Perry, "Ko e Anga hono Faka'afonu Hoo Tohi 'o e Mo'ui," *Lia'hona*, Fepueli 2014, 61.)

Sēnesi 1:26–27

‘Oku ‘uhinga ki he hā ‘a e ngaohi ‘i he tatau ‘o e ‘Otuá?

KO E TATAU ‘O E ‘OTUÁ

“Oku ‘ikai ke ta’e-faka’apa’apa hono fakatokanga ‘i ko ia ha mafai ‘oku mā’olunga ange ‘i ha taha; ka, ‘okú ne hakeaki’i. Kapau te tau ‘ilo’i na’e ngaohi kitautolu ‘i he tatau ‘o e ‘Otuá, ‘e ‘ikai faingata’a ke tau talanoa kiate Ia. . . . ‘E hanga ‘e he ‘iló ni, ‘oku mā’u ‘i he tuí, ‘o ‘omi ha loto nonga mo ha melino tu’uloa.”

Palesiteni Thomas S. Monson, “The Lighthouse of the Lord,” *Ensign*, Nov. 1990, 95–96.

TAU Ō HIFO

Ko e fa’unga fakatokolahi ko ‘ení ‘oku ongo ‘o hangē ‘oku folofola ‘a e ‘Otuá ki ha tokotaha kehe—koe’uhí ko Ia ‘oku folofolá. Na’e ako’i ‘e Siosefa Sāmita, “I he kamata’angá, na’e ui ‘e he taki ‘o e Ngaahi ‘Otuá ha fakataha alēlea ‘o e Ngaahi ‘Otuá; pea ne nau ha’u fakataha ‘o fa’u [teuteu’i] ha palani ke fakatupu ha māmani mo ha kakai ‘i ai” (*Hisitōlia ‘o e Siasí*, 6:308). Ne kau ‘i he fakataha ko ‘ení ‘a e ‘Eiki ko Sisu Kalaisí mo ha nī’ihi kehe (vakai ki he Mōsese 2:26–27; ‘Ēpalahame 4:26–27).

‘I HOTAU TATAU

“Na’e ‘i he tu’unga ‘oku tau ‘i ai he taimi ní ‘a e ‘Otuá ‘i ha taimi ‘e taha, ka kuo hoko ia ko ha tangata kuo hakeaki’i, pea ‘okú ne ‘afio kuo fakakalauni ‘i he langí! Ko e fakapulipuli lahí ia. Kapau na’e fakamavaeua ‘i ‘a e veilí he

‘ahó ni, pea . . . kapau te mou mamata kiate Ia he ‘ahó ni, te mou mamata kiate Ia ‘okú Ne fōtunga tatau mo e tangatá—‘o hangē ko kimoutolú ‘i he me’a kotoa pē, ‘i he ‘imisí, pea tatau tofu mo e tangatá.”

Ngaahi Akonaki ‘a e Kau Palesiteni ‘o e Siasí: Siosefa Sāmita (2007), 40.

26 ¶ Be nae folofola ae Otua, Ke tau gaohi ae tagata i ho tau tatau, moe tau aga : bea ke nau bule ki he ika oe tahi, moe manu buna oe atā, moe faga manu, mo mamani kotoabe, moe mea totolo kotoabe oku gau’e i he kelekele.

27 Koia nae gaohi ae tagata e he Otua i hono tatau, naa ne gaohi ia i he tatau oe Otua; naa ne gaohi akinaua koe tagata moe fefine.

“Ko e tangatá ko e fānau ia ‘a e ‘Otuá, na’e fakatupu ia ‘i hono tatau fakalangí mo fakakoloa ‘i ‘aki ‘a e ngaahi ‘ulungaanga faka-‘Otuá, pea hangē ko e malava ko ia ‘a ha foha kei valevale ‘o ha tamai mo ha fa’ē fakamāmani ‘o fatutangata ‘i hono taimi totonú, ‘oku pehē pē ‘a e malava ‘a e fānau ‘a ha mātu’a fakalangí ‘oku te’eki ai tupu, ke nau a’usia ha ngaahi me’a lalahi, ‘i ha ngaahi ta’u mo ha ngaahi vaha’a taimi lōloa, ‘o a’u pē ki ha’anau hoko ko ha ‘Otua.”

The First Presidency, “The Origin of Man,” *Improvement Era*, Nov. 1909, 81; *Ensign*, Feb. 2002, 30.

PULE

“Oku totonu ke ngāue ‘aki faka-potopoto e māmani mo e ngaahi me’a kotoa pē ‘oku ‘i a’i ke pou pou’i ‘a e fāmili ‘o e tangatá. Ka neongo iá, ko e kau tauhi kotoa pē—‘oku ‘ikai ‘anautolu—‘o e māmani pea ‘e fakamatala kotoa ‘i he ‘ao ‘o e ‘Otuá ki he me’a ne nau fai ki He’ene fakatupú.”

“Environmental Stewardship and Conservation,” *mormonnewsroom.org*; vakai foki ki he Tokāte-line mo e Ngaahi Fuakavá 104:13–15.

TANGATÁ MO E FEFINÉ.

“Ko e kakai tangata mo e kakai fefine kotoa pē ‘i he tatau ‘o e Tamai mo e Fa’ē fakamāmani lahi, ko e ngaahi foha mo e ngaahi ‘ōfefine kinautolu ‘o e ‘Otuá.”

The First Presidency, “The Origin of Man,” *Improvement Era*, Nov. 1909, 78; *Ensign*, Feb. 2002, 29.

“Ko e tu’unga tangata pe fefiné ko ha ‘ulungāanga mahu’inga ia ‘oku ‘ilo’i ai ‘a e tu’unga mo e taumu’a ‘o e tokotaha fakafo’ituituí, ‘i he maama fakalaumālié, mo e mo’ui fakamatelié pea mo e ta’engatá.”

“Ko e Fāmili: Ko ha Fanongonongo ki Māmani,” *Liahona*, Nōvema 2010, 129.

Fakamatala ‘a e ‘ētítá: ‘Oku ‘ikai fakataumu’a ‘a e pēsi ni ke fakamatala ‘i faka’āuliliki e fakataukei potufolofola ‘a e semineli kuo filí, ka ko ha kamata’anga pē ki ho’o akó.

KO 'EKU FEKUMI KI HE MO'ONÍ

*Kuo akonekina ma'u pē au 'oku 'ikai ha me'a ko e 'Otua,
ka ne u fakakaukau ke u fekumi ki ai 'iate au pē.*

Fai 'e Peng Hua

‘he’eku tupu hake ‘i ha fonua ‘Ēsia fe’au’auhi mo ‘ikai-tui fakalotu, na’á ku ma’u ma’u ai pē ha holi lahi ke u hoko ko ha tokotaha lavame’a, ka na’e ‘ikai ha fa’ahinga tefito’i mo’oni pe ngaahi mo’oni ta’engata ke tāki-ekina au. ‘I hoku fonuá, ‘oku ‘uhinga ‘a e “lavame’á” ki he tu’umālie mo tu’ukimu’a.

Na’e fa’a ako’i mai ma’u pē ‘e he’eku ongomātu’á kiate au ‘oku ‘ikai ha me’a ko e ‘Otua. Kiate kinautolu, ko e tui fakalotú pe ‘Otuá ko ha me’a fakamole taimi pea ko e me’a ia ki he kakai ivi vaivai pē. Ne u lau pē ko ha tokotaha ta’etui ‘Otua au ‘i ha taimi lahi. Na’á na akonekina au ke ‘oua na’á ku toe falala ki ha taha kehe ka kiate au pē. Ko ia ‘i he’eku kei si’i ne u ngāue ‘aki ‘eku ngaahi taumu’a mā’olungá ke hoko ia ko ha faka’ai’ai kiate au ke u ako mo ngāue ‘osikiavelenga ai.

Na’e mā’olunga mo e ‘amanaki mai ‘a ‘eku ongomātu’á kiate aú. Na’á na fie ma’u ke u tauhi ‘eku ngaahi māká ke mā’olunga he taimi kotoa pē. ‘Oku ou fa’a lotu mamahi he’eku sio ki he ta’efiemālie hona fofongá pe fanongo kiate kinaua ‘okú na kē ‘i he taimi ‘oku tō lalo ai hoku māká. Na’á ku toe fai foki ha homueka makehe ‘i he faka’osinga ‘o e uiké ‘o tānaki mai ki he’eku ngāue fakaako mei ‘apí angamahení, koe’uhí ke u pukepuke hoku māká ‘i he A.

Neongo ‘eku a’usia e ngaahi taumu’a ne u fokotu’ú, ka ne u kei ongo’i pē ‘oku ‘i ai e me’a ‘oku toe ke u fakakakato. Na’á ku ‘ilo fakapapau ‘i hoku lotó ‘oku kei ‘i ai pē me’a ia ‘oku kei toe.

‘I he ‘aho ‘e taha na’á ku fakakaukau ai ke u fekumi ‘iate au pē pe ‘oku ‘i ai koā ha ‘Otua. Kapau ‘oku ‘i ai, ‘oku ou fie ‘ilo pe ko e hā ‘okú Ne fie ma’u kiate aú pe kapau ‘oku fakamole taimi e tui fakalotu ‘oku fakatupu ‘e he fakakaukau ‘a e fa’ahinga ‘o e tangatá. Na’e ‘ikai ke u ilifia ke ma’u ha taha pē ‘o e ongo tali ko ‘ení. Ne u fie ma’u pē ‘a e mo’oní.

‘I he mei taimi tatau, ne u kaungāme’a ofi mo e taha ‘o hoku kaungā va’inga he timi pasiketipoló ko hono hingoá

ko Teila. ‘I ha pongipongi ‘e taha ne u kole ai kiate ia ke u heka atu ‘i he’ene ‘alu ki he akó. Na’á ne talamai ‘io, ka kuo pau ke u ‘ā vave au ‘i ha houa ‘e taha ke ma ‘alu ki he semineli. Na’á ku ‘io noa’ia atu pē au, ta’e-ha-‘ilo pe ko e hā ia. Na’á ku sai’ia he semineli, koe’uhí ko e me’a na’á ku ongo’i kae ‘ikai ko e me’a ne u akó.

Hili iá, ne kole mai ‘e Teila kiate au ke ma ‘alu ki he lotú. ‘I he fuofua taimí ne u fakakaukau ‘oku ta’eoli mo faikehe e lotú, ka na’e fai pē peá u lo’imata’ia ‘i he ongo māfana mo e nonga ne u ongo’i ‘i he lotú.

Ka neongo iá, na’e te’eki pe ke fakalotoa au ‘oku ‘i ai ha kaunga ‘o e ongo faka’ofo’ofa ko iá ki he ‘Otuá. Na’e founga fēfē ‘eku ‘ilo na’e ‘ikai ha’u ia meiate aú? Na’e founga fēfē ‘eku ‘ilo na’e ‘ikai ko au ne u ‘ai ke u ongo’i peheé?

Hili ha’aku toutou fakakikihi loto pē, ne u ‘alu ki he fine’eiki ‘a Teilá ke fekumi ki ha ngaahi tali. Na’á ne talamai kiate au te u lava ‘o ma’u ‘eku ngaahi talí mei hono lau ‘o e folofolá pea lotu fekau’aki mo e ngaahi tali ne u fekumi ki aí. Na’á ku lotu ka na’e ‘ikai te u ma’u ha ngaahi tali peá u fefa’uhi ke u talangofua ki he ngaahi lao mo e ngaahi fekau ne u ako ki aí. Na’e tā tu’o lahi ‘eku loto mamahí. Na’á ku ‘amanaki ki ha hā makehe mo faka’ofo mai ‘a e ‘Otuá pe ko ha fa’ahinga mana ke fakamo’oni’i mai ‘oku mo’oni ‘a e ‘Otuá. Na’á ku fie ma’u faka’angataha pē ‘e au ha fakamo’oni ta’etoeue’ia. Ko hono mo’oní, ko e lahi ange ‘eku lotú, ko e lahi ange ia e mahino ne u ongo’i ‘i he’eku mo’ui. Ko e lahi ange ‘eku muimui ki he ngaahi fekaú, ko ‘eku fiefiá ange ia. Ko e lahi ange ‘eku lau e folofolá, ko e lahi ange ia e fakahā ne u ma’u. Na’e faka’au ke tupulaki ‘eku fakamo’oní, hangē ha la’ā hopo ‘i he pongipongí.

Na’e ‘osi ha ta’u ‘e ua peá u fakakaukau ke u papitaiso ko ha mēmipa ‘o e Siasi ‘o Sisū Kalaisi ‘o e Kau Mā’oni’oni ‘i he Ngaahi ‘Aho Kimui Ní. Neongo na’á ku mo’ui ‘aki ha ngaahi tu’unga mo’ui mo e tefito’i mo’oni fakaeangama’a kimu’a, ka ‘oku lava ke u pehē ‘i he taimí ni kuó u ‘ilo ‘a

'OKU TAU LAVA 'O FILI KE TUI

'Oku 'ikai ko ha ngaahi tefito'i mo'oni fakafiefiemālie pē 'a e tuí, fakamo'óni mo e falalá. 'Oku 'ikai hokonoa pē ia kiate kitautolu.

Ko e tuí ko ha me'a ia 'oku tau fili ki ai—'oku tau 'amanaki ki ai, 'oku tau ngāue'i ia, pea tau feilaulau koe'uhí ko ia. 'Oku 'ikai tupukoso noa'ia pē 'etau tui ki he Fakamo'uí mo 'Ene ongoongolelé, kae pehē ki he lotú mo e totongi vahehongofulú. 'Oku tau fili longomo'ui ke tui, 'o hangē ko 'etau fili ke tauhi e ngaahi fekaú.

'Eletā L. Whitney Clayton 'o e Kau Palesitenisi 'o e Kau Fitungofulú, "Fili ke Tui," *Liahona*, Mē 2015, 38.

e mo'oni kánokato mo ta'engatá: 'oku mo'ui 'a e 'Otuá. Ko Sīsū Kalaisi, hotau Fakamo'uí mo hotau Huhu'í. 'Oku fakaava mai e ngaahi langí. 'Oku 'a'eva ha palōfita 'a e 'Otuá 'i he māmaní he 'ahó ni. 'Oku mo'oni 'a e Fakalelei 'a Sīsū Kalaisi. 'Oku fakamolemole'i mo'oni 'e he 'Otuá 'a e kau faiangahala kuo fakatomalá. Mahalo pē 'oku 'ikai te u 'atamai'ia mo koloa'ia 'o hangē ko e kakai 'e nī'ihī, ka 'oku tatau e 'ilo 'oku ou ma'ú. ■

'Oku nofo e tokotaha na'a ne fai e talanoá 'i Kalefōnia, USA.

KAU TALAVOU MO E KAU FINEMUI

Ma'ongo'onga

'I HE FOLOFOLÁ

Te ke lava 'o ako mo muimui 'i he ngaahi sippinga 'a ha to'u tupu tokolahi anga mā'oni'oni 'oku ma'u 'enau talanoá 'i he folofolá.

Fai 'e Gisela Guthier

‘O ku ‘ofeina ‘e he ‘Eikí ‘a e to‘u tupu ‘o e Siasí. ‘Oku lahi fau ‘Ene falala kiate kimoutolú. ‘I he kuonga kotoa pē, kuo ue‘i ai ‘e he ‘Eikí ha kau talavou mo ha kau finemui ngāue mateaki ke tataki mo tāpuekina Hono kakaí. ‘Oku Ne fie ma‘u ‘enau mohu fakakaukau, loto to‘á, mo e ‘ilo me‘á. Na‘e pehē ma‘u ai pē pea ‘e hokohoko atu ai pē.

Ko e ngaahi sippinga lahi ‘o e kau to‘a kei si‘i ko ha kaveinga mahu‘inga ia ‘oku lava ke ma‘u ‘i he folofolá. Ne-ongo na‘a nau mo‘ui ‘i he taimi fuoloá, ka te ke lava ‘o muimui ki he‘enau ngaahi sippinga pea fakafehoanaki ki he‘enau mo‘uí. Na‘e ‘i ai ‘enau ngaahi palopalema fakafāмили; na‘a nau nofo ‘i he ha‘oha‘onga ‘o ha kakai anga-ta‘emā‘oni‘oni; ne nau fehanga hangai mo e “ngaahi faingata‘a,” ka na‘e hanga ‘e he‘enau loto to‘á, talangofuá, mo e tui kia Sisū Kalaisí ‘o ikuna‘i honau ngaahi faingata‘á—‘o hangē pē ko ia ‘e malava ke fai ma‘au ‘e he ngaahi ‘ulungaanga lelei ko ‘ení.

‘Ēpalahame

Na‘e makehe ‘a e mateaki, loto to‘a, mo e loto vēkeveke ‘a ‘Ēpalahame ke hiki hake hono le‘ó ke fakafepaki‘i e fai angahalá—kae toe makehe ange ‘ete fakakaukau atu na‘e tauhi ‘otua tamapua ‘ene tamaí. ‘I he‘ene kei talavou, na‘á ne tu‘uma‘u ‘i he anga mā‘oni‘oní pea mei tāmata‘i ai ia ko ha feilaulau. (Vakai ki he ‘Ēpalahame 1:2–7.)

Siosefa ‘o ‘Isipité

Na‘á ne ta‘u 17 ‘i he taimi na‘e fakatau atu ai ‘e hono ngaahi ta‘oketé ke nofo-pōpulá, ka ‘i he tāpuaki ‘a e ‘Eikí, na‘e lava ‘a Siosefa ke fai ha me‘a lelei mei he faingata‘a ko ‘ení. Na‘e ‘ikai liua ia, koe‘uhí na‘e ‘ikai te ne fo‘i. Na‘á ne hokohoko atu ‘ene falala ki he ‘Eikí. Na‘e hā mai ‘a e mālohi ‘o Sioesā ‘i ha anga faka‘ei‘eiki ‘o ne fakamolemole‘i ai ‘enau anga ta‘etotonu ne fai kiate iá. (Vakai ki he Sēnesi 37; 45.)

Tēvita

Na‘e hoko ‘a Tēvita ko ha tauhi sipi ‘i he‘ene kei talavou, pea na‘á ne taa‘i

ha pea, pea mo ha laione ke malu‘i e fanga sipi ‘ene tamaí. Na‘e ‘ikai ha‘u ‘ene loto-falalá mei he‘ene hoko ko ia ko e tauhi sipi; na‘e ha‘u ia mei he‘ene tui ki he Tamai Hēvaní, ‘o hangē ko ia ne hā ‘i he‘ene tau mo Kolaiaté. (Vakai ki he 1 Sāmiuela 17:32–54.)

‘Ēseta

Na‘á ne ma‘u ‘a e mateaki ke lioa ‘ene mo‘uí ke fakahaofi ai hono kakaí. Na‘e ‘ikai ko e hoihoifua ‘o ‘Ēsetá na‘á ne ‘ai ia ke ne hoko ko ha tokotaha ma‘ongo‘ongá ka ko ‘ene ngaahi tō‘onga fakalaumālié. (Vakai ki he ‘Ēseta 4–5.)

Taniela

Na‘á ne talangofua ki he fono e mo‘ui lelei ‘a e ‘Eikí neongo e ‘ikai fai ki ai e ni‘ihi ne nau feohí. Na‘á ne lotu, neongo na‘e fepaki e lotu ki he Tamai Hēvaní mo e fekau ‘a e tu‘i. Koe‘uhí ko ‘ene anga mā‘oni‘oní mo ‘ene ongongofua ki he ue‘i ‘a e Lau-mālié, na‘e fai tāpuekina ‘e he ‘Eikí ‘a Taniela ‘aki ‘a e me‘afoaki ki hono

faka'uhinga'i e ngaahi misí mo e mata-me'a-hā-maí. Na'á ne ma'u 'a e mālohi mo e poto hulu fau mei he Tamai Hēvaní 'o a'u ki he taimi 'o e faingata'á, na'á ne malava ke faka'aonga'i e ngaahi mālohi 'o e langí. (Vakai ki he Taniela 1; 6.)

Nifai

Na'e hoko 'a Nifai ko ha sippinga fisifisimu'a 'i he'ene pehē, "Te u 'alu 'o fai 'a e ngaahi me'a kuo fekau 'e he 'Eikí" (1 Nifai 3:7). Na'á ne ma'u 'a e loto to'a ke fai 'a ia na'e fekau ke ne faí. Na'á ne nofo nai 'i ha fale lelei? 'Ikai, na'á ne nofo 'i he feitu'u maomaonganoá 'i ha ngaahi ta'u lahi. Na'e lelei nai e me'a kotoa kiate ia? 'Ikai, na'e fa'a meheka hono ongo ta'oketé kiate ia pea feinga he taimi 'e ni'ihí ke tāmāte'i ia. 'I he'ene foua kotoa 'ení, na'á ne kei talangofua pē ki he ngaahi fekau 'a e 'Eikí.

Ko e Kau Talavou 'Āmoni 'e Toko Uaafé

Na'e ohi hake 'a e kau tangata kei talavou ko 'ení 'e ha ngaahi mā-tu'a angatonu, pea na'e tāpuekina

kinautolu ko 'enau tui ki he'enau fa'eé. Na'a nau fakafanongo mo talangofua fai pau matematē, pea 'i he'enau ngaahi feingataú na'e 'ikai ha veiveiua 'e malu'i kinautolu 'e he Tamai Hēvaní. (Vakai ki he 'Alamā 56:45–48.)

Molomona

'I hono ta'u 15, ne 'a'ahi kiate ia 'a e 'Eikí koe'uhí ko 'ene loto fakatōkilaló, ma'a, mo haohaoá, neongo e fuliki-vanu e kakai 'i hono 'ātakeá. 'I he ta'u 15 foki 'a Molomoná, na'á ne hoko ko ha 'eikitau. Kimui aí, na'e 'oange kiate ia 'a e falala ki hono tauhi 'o e ngaahi folofolá. (Vakai ki he Molomona 1–2.)

Siosefa Sāmita

'I hono ta'u 14 na'á ne fekumi ai 'i he ngaahi folofolá ke 'ilo ko e fē 'a e siasi ke ne kau ki aí. Na'e ui ia 'e he 'Eikí ke fakafoki mai 'a e ongo-ongolelé mo e Siasi 'o Sisu Kalaisí. Na'e lí'oa 'e Siosefa 'ene mo'uí kotoa ke fakakakato 'a e fatongia ko iá, neongo e ngaahi fakafe'ātungiá mo e ngaahi faingata'á. 'I hono ta'u 17 na'e 'a'ahi kiate ia 'a e 'āngelo ko Moloná, 'a ia na'á ne fakahā ange 'a e 'ū lau'i

peleti koulá. Pea na'a mo 'ene kei ta'u sí'i, na'e hoko 'a Siosefa Sāmita ko ha faiako lelei 'aupito mo ha sippinga ma'ongo'onga kiate kinautolu ne nau feohí. (Vakai ki he Siosefa Sāmita—Hisitōlia 1.)

Ko ho 'Ahó

Kuo fakalaka nai 'a e ngaahi 'aho 'o e kau talavou mo e kau finemui ma'ongo'ongá? 'Ikai! Na'e talaange 'e he 'āngelo ko Moloná kia Siosefa Sāmita 'e vavé ni pē hano fakakakato 'a e kikite 'a Sioelí:

"Ko au ko e 'Eikí te u hua'i hifo hoku Laumālié ki he kakai kotoa pē; pea 'e kikite homou ngaahi fohá mo homou ngaahi 'ōfēfiné, pea 'e misi 'e ho'o kau mātu'á 'a e ngaahi misi, pea 'e mamata 'a e ngaahi me'a hā mai 'e ho'o kau talavou:

"Pea ki he kau tamaio'eikí mo e kau kaunangá te u hua'i foki hoku Laumālié 'i he ngaahi 'aho ko iá" (Sioeli 2:28–29; vakai ki he Siosefa Sāmita—Hisitōlia 1:41). ■

Ko e tokotaha fa'u tohi, ko ha faiako semineli, na'e nofo 'i Siamane peá ne mālōlō 'i he 2012.

'I he puke 'eku fine'eikí, ne mau 'aukai mo lotu ma'ana, ka na'e iku pē 'o ne mālōlō. Te u ma'u fēfē nai 'a e nongá?

Ko ha taimi fakamamahi 'eni 'i ho'o mo'uí. 'Oku fakana-
natula pē ke ke fie ma'u ha fakamahino mo ha ngaahi
tali ki ho'o ngaahi fehu'i: "Ko e hā e 'uhinga ne 'ikai ke
ne mo'ui a? Te u toe fetaulaki nai mo ia? Te u fēfē 'i he
'ikai te ne toe 'i hení?

'Oku 'omi 'e he ongoongolelei 'a Sīsū Kalaisi 'a e fakafiemālie
mo e ngaahi talí. Na'e tala'ofa mai 'e he 'Eikí, "Oku monū'ia 'a ki-
nautolu 'a ia 'oku tangi, he 'e fakafiemālie 'i 'a kinautolu." (3 Nifai
12:4). Fekumi ki he Laumālie Mā'oni'oni, ko Ia 'a e Fakafiemālie.

'Okú ke fifili pe na'e ongona nai ho'o ngaahi lotú. Faka-
fiemālie 'i koe: 'Oku fanongo ma'u ai pē 'a e 'Otuá ki he'etau
ngaahi lotú. 'Oku tala'ofa mai 'e he folofolá mo e kau palōfita
mo'uí 'oku mo'oni ia. Ko e me'a na'e folofola 'aki 'e he 'Eikí
kia Siosefa Sāmitá, 'oku kaungatonu ia kiate koe foki: "Kuo a'u
hake ki hoku telingá 'a ho'o ngaahi lotú mo e ngaahi lotu 'a ho
kāingá" (T&F 90:1). Ka 'oku fie ma'u ke tau manau 'i 'oku tali
mai 'e he 'Otuá 'etau ngaahi lotú 'i ha ngaahi taumu'a ta'engata
(vakai ki he 'Isaia 55:8–9). Ko hono 'uhinga ia 'oku tau muimui
ai ki he sippinga 'a e Fakamo'uí ki hono kole ha ngaahi tāpuaki
pea kole fakamātoato ke fakahoko pē e finangalo 'o e Tamai
(vakai ki he Luke 22:42).

Neongo 'oku faingata'a, 'e malava ke hoko 'a e 'ahi'ahi ko
'eni ko ha taimi ia 'o e tupulaki kiate koe. Te ke ako ke ke ma'u
ha tui ki he finangalo 'o e 'Otuá, neongo kapau 'oku 'uhinga ia
'e 'ikai sai ho'o fine'eikí. 'Oku 'osi mahino na'á ke fie ma'u ke
ne mo'ui. Ka ko e sivi ia 'o e mo'ui fakamatelie ko 'eni ke falala
ki he 'Otuá 'i he taimi hono kotoa pē—tautautefito ki he taimi
faingata'a. Kapau te ke falala kiate Ia, "e fengāue'aki fakataha 'a
e ngaahi me'a kotoa pē koe'uhi ko ho'omou lelei" (T&F 90:24).

Ko e Maté Ko e kongia la 'o e Palani

Fakatatau ki he palani 'o e fiefia 'a
'etau Tamai Hēvaní ma'atautolú, 'oku
makatu'unga 'etau foki ki Hono 'aó
'i he maté mo e toetu'ú, 'a ia 'e tokoni
ia kiate kitautolu ke tau liliu ai mei he
tu'unga matelié ni ki ha tu'unga ta'e-
fa'a-mate. Ko e me'a pē 'oku fie ma'ú
ke ke tali ko e maté ko e kongia ia 'o
e palani mo tui te ke lava 'o toe femā-
taaki mo ho'o fa'eé. 'Oku totonu ke
ke 'ilo 'oku tatali mai ho'o fa'eé 'i he
maama tatali'anga 'o e ngaahi laumālie
kiate koe.

*David M., ta'u 18, Vahefonua Kasai,
Lepapulika Fakatemokāliti 'o Kongokou*

'Okú ne 'i he Maama Tatali'anga 'o e Ngaahi Laumālie

Na'e puke 'eku fa'eé 'i he fokoutua
kanisaá he ta'u 'e ua kuohilí. Na'e
'ikai te u sai'ia ke u sio ki he'ene
faingata'a'ia, pea ne u faka'amu pehē
ange mai na'e lava ke u fai ha me'a.
Pea ko ha 'usia faingata'a, neongo
na'á ne sai. 'Oku nofo atu ho'o fa'eé
'i he feitu'u 'o e nonga 'a ia 'e 'ikai
te ne ongo'i ha mamahi pe fainga-
ta'a'ia. 'Oku faingata'a 'ene pulí, ka
'oku 'ikai 'aupito ke ke tuenoa. Te ne
'ofa ma'u ai pē 'iate koe, pea 'e 'i ho
tafa'aki ma'u pē 'a e Tamai Hēvaní
ke fakamālohia koe 'i he taimi 'okú
ke ongo'i lotosi'i ai. 'E 'ikai 'aupito te
ke li'ekina. Na'e fuesia 'e Sīsū Kalaisi
'a e ngaahi mamahi 'o e māmaní;
'Okú Ne 'ilo'i e anga ho'o ongo'i mo
e me'a 'okú ke fouá. Fai e me'a ne u
fai 'i he taimi 'o e 'ahi'ahi: 'alu kiate
Ia pea te Ne fakama'ama'a ho ngaahi
kavengá.

Shiloh W., ta'u 18, Sihuahua, Mekisikou

'E Toe Fakataha Ho Fāmilí

Na'e mālōlō 'eku fa'eé 'i hoku ta'u 12. Na'e te'eki ke u kau ki he Siasí 'i he taimi ko iá. 'I he taimi na'á ne puke aí, na'á ku lotu lahi ke sai 'eku fa'eé. Na'e lahi 'eku tuí, pea ne u falala ki he 'Otuá 'i he'eku 'amanaki lelei 'e toe foki mai 'ene mo'ui lelei. Me'apango pē na'e 'ikai ke ne toe sai. Ne u fifili pe ko e hā e 'uhinga na'á ne mate ai 'i ha ta'u kei si'i pea li'aki mai au 'oku ou kei si'i. Na'á ku 'ita pea ne 'i ai e taimi ne u veiveiua pe 'oku 'i ai koā ha 'Otua. Kuó u hoko 'eni ko e mē-mipa 'o e Siasí, 'o mahino kiate au 'a e palani 'o e Fakamo'uí. 'Oku ou 'ilo 'okú ne tatali mai kiate au pea 'e toe fakataha homau fāmilí.

Inae L., age 19, Mina Kelaisi, Palāsila

'Oku Ako'i Kitautolu 'e he Faingata'á

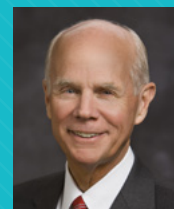
Na'e mālōlō 'eku fa'eé he ta'u 'e tolu kuohilí. 'E tupulaki hotau vā fetu'utaki mo 'etau Tamai Hēvaní mo e Faka-mo'uí kapau te tau tafoki kiate Kinaua. Te ke 'ilo ai neongo e fakamamahi 'a e 'ahi'ahi ko 'ení, ka 'e lava ke hoko ia ko ha tāpuaki. Lotu ki ho'o Tamai Hēvaní ki ha nonga mo ha fakafiemā-lie. Falala ki he palani 'a e 'Eikí ma'aú. Tali 'oku 'afio'i 'e he Tamai Hēvaní 'a e feitu'u 'oku tau fononga ki aí mo e me'a 'oku tau fie ma'u ka tau a'u ki aí. 'Oku 'ofeina koe 'e he 'Eikí mo fie ma'u ke ke ma'u 'a e fiefiá. 'Oku fakataumu'a hotau 'ahi'ahi'i ke ako'i mo fakamālohia kitautolu.

Meghan B., ta'u 18, 'Oniteliō, Kānata

Te ke Toe Femātaaki Mo Ia

Na'e mālōlō e fa'ē 'eku fine'eikí 'i he ta'u 17 'eku fine'eikí. Na'e lotu mo 'aukai e fāmilí ma'ana 'i ha lau uike kimu'a peá ne mālōlō. Na'e tuku foki kiate ia ha tāpuaki lakanga fakataula'eiki. Ko e me'a tēfito na'á ne fakanonga 'eku fine'eikí ko 'ene 'ilo te ne toe lava 'o femātaaki mo 'ene fa'eé 'i he mo'ui ka hokó. Ko e taumu'a 'eku fine'eikí ke ne mo'ui 'o taau mo e tāpuaki ko iá. 'Oku ou lotomamahi ko e 'ikai lava ke u toe fe'iloaki mo ia 'i he mo'uí ni, ka 'oku ou hanganaki atu ki he taimi te u toe fe'iloaki ai mo ia.

Cari R., ta'u 15, Tutā, USA

NA'Á KE FAI 'A E ME'A KOTOA PĒ NE KE LAVÁ

"Ki hono faka-mo'ui 'o e mahakí, kuo tala mahino

mai 'e he ['Eikí]: 'Pea ko e tahá, 'e hoko 'o pehē ko ia ia 'okú ne ma'u 'a e tui kiate au ke fakamo'ui ia, pea kuo 'ikai tu'utu'uni ke ne maté, 'e fakamo'ui ia' (T&F 42:48; toki tānaki 'a e fakamamafá). 'Oku fa'a lahi 'etau tukunoa'i e konga lea 'pea kuo 'ikai tu'utu'uni ke ne maté.'... 'Oua na'á ke loto mamahi 'i he taimi 'oku 'ohake ai ha lotu fakamātoato mo fakahoko ha ngaahi tāpuaki lakanga fakataula'eiki kae 'ikai pē ha fakalakalaka 'i he nī'hi 'oku mou 'ofa aí pe hiki atu mei he mo'ui fakamatelié. Fiemālie 'i ho'o 'ilo'i na'á ke fai 'a e me'a kotoa pē ne ke lavá. ... Mahalo ko e ngaahi a'usia 'o e lotú, 'aukaí, mo e tuí na'e kaunga lahi ange pē ia ki he'etau lelei."

'Eletā Lance B. Wickman, mēmipa 'o e Kau Fitungofulú mei he 1994 ki he 2010, "But If Not," *Liahona*, Nov. 2002, 30-31.

FEHU'I KA HOKÓ

'Oku talamai 'e he kakai 'e nī'hi kiate au 'oku fie ma'u ia ke 'i ai haku kaungāme'a 'oku 'ikai ke mau tu'unga mo'ui tataú kae lava ai 'o fakamālohia au. 'Oku mo'oni nai 'eni?

'Omai ho'o talí, pea kapau 'e fie ma'u, mo ha la'i tā 'ata lelei kimu'a he 'aho 15 'o Nōvema 2015, ki he liahona.lds.org, 'imeili ki he liahona@ldschurch.org, pe meili (vakai ki he tu'asila 'i he peesi 3).

Kuo pau ke fakakau mai 'i ho'o 'imeilí pe tohi 'a e ngaahi fakamatala ko 'ení mo e fakangofuá: (1) hingoa kakatō, (2) 'aho fā'eieí, (3) uotí pe koló, (4) siteikí pe vahefonuá, (5) ho'o tohi fakangofuá, mo e fakamo'oni hingoa 'a ho'o mātu'á kapau 'okú ke si'i hifo 'i he ta'u 18, ('e tali pē 'a e 'imeilí) kae pulusi ho'o talí mo e taá.

'E lava ke 'ētita'i 'a e ngaahi talí koe'uhí ke lōloa fe'unga pe mahino.

Ko ha Fili Ikuna

Ko hono faingamālie 'eni ke va'inga ai 'i he timi ikunā—ko e hā ka tali 'ikai ai?

Fai 'e Marissa Widdison

Ngaahi Makasini 'a e Siasī

Makatu'unga 'i ha talanoa mo'oni

“Manatu ki he 'aho sāpatē, ke tauhi ia ke mā'oni'oni” (Mōsaia 13:16).

Ne hū fakavave atu 'a Melinitā 'i he matapā 'i mu'á, 'o ne fiefia ne mokomoko ange hono falé kae 'ikai 'ea vela he fa'ahita'u māfana 'i tu'á. Na'á ne pupuha'ia mei he'ene va'inga soka fakamuimui taha ki he fa'ahita'ú mo lotomamahi koe'uhí ko e 'ulungia 'a e Teal Turbos. Ko e toe 'ulungia ē.

Ne hū mai 'a Mami ki he lokí 'okú ne to'o mai ha hina vai mo

ha milemila ne 'i ai e toenga moli ne 'osi tofitofi mei he va'ingá. “Na'e tō atu 'aupito ho'o va'ingá. Ko e tu'uga faingata'a e le'okoló.”

Na'e tō atu e va'inga 'a Melinitā —na'e lahi e ngaahi 'aka kai na'á ne ta'ofi pea lahi ange 'ene 'aká 'i he angamahení. Ka ko e tokolahi 'o e tamaiki fefine kehe 'i he'ene timí ne te'eki ke nau va'inga soka kinautolu kimu'a, pea 'i he 'ahó ni ne faka-'ofisiale ai: kuo nau 'ulungia 'i he va'inga kotoa he fa'ahita'u ko 'ení.

“Pehē ange mai na'á ku va'inga 'i ha timi na'e 'ai pē mo ki'i mālohi, ke tui ki ai?” Ne tō ha lo'imata mei he tuliki e fofonga 'o Melinitā 'i hono

falani va'inga lanu pulū mo lanu matá. 'I he kamata ke ne kuikuí, ne tatangi 'a e telefoní.

Ne tali 'e Mami e telefoní pea hili ha ki'i momeniti na'á ne pehē mai, “Ko e tā mai kiate koe.”

“Mālō e lelei, Melinitā? Ko au Tomu, ko e faiaiko 'o e Chili Kickers. Ne u mamata 'i ho'o va'ingá he 'ahó ni. Na'e tō atu 'aupito ho'o va'ingá.”

Ne kamata ke tā vave e mafu 'o Melinitā. Ko e Chili Kickers ko e timi soka lelei taha ia 'i he fe'auhi!

“E 'alu 'emau timí ki he tau hau fakavahé 'i he māhina katu'ú. Na'e fu'u tō atu 'aupito ho'o va'ingá he 'ahó ni pea 'oku ou loto ke ke ha'u mo kinautolu ko ha le'okolo talifaki.”

Na'e fu'u fiefia 'aupito 'a Melinita. Ko hono faingamālie 'eni ke va'inga ai mo ha timi ikuna!

“Te u fiefia ke u 'alu!” ko Melinitā atu ia. Ne na talanoa 'i ha ngaahi miniti 'o kau ki he fakaikiiki kimu'a pea ne tāpuni'i e telefoní ka ne lele ki he loki 'e tahá ke tala kia Mami. Ne na hiki fakataha leva e ngaahi 'aho 'o e fakamālohisinó mo e va'ingá 'i he tohi māhina fakafāmilí.

Fakafokifā pē kuo tu'u e tohi 'a Mamí, pea taimi ai 'ene pení 'i 'olunga hake 'i he taha 'o e ngaahi puha 'o e tohi māhiná.

“Oiaue! Melinitā, 'oku fai e 'ū va'ingá ia he 'aho Sāpate. Sio mai, ki heni.” Na'á ne tuhu ki he taimi-tēpile 'o e va'ingá pea ne hanga hake kia Melinitā mo ha mata'i hoha'a.

KO HA 'AHO 'O E FIEFIA

'Oku ako'i mai 'e he folofolá 'oku totonu ke hoko 'a e 'aho Sāpaté ko ha 'aho fakafiefia (vakai ki he ʻIsaia 58:13). Ko e hā ha ngaahi me'a fakafiefia 'e lava ke ke fai he 'ahó nī? Ko e hā ha ngaahi founga faka'ofó'ofa, mo manumanumelie te ke lava ai 'o hū ki he Tamai Hēvaní?

“Okú ke pehē ko e hā e me'a 'oku totonu ke ta fakahokó?”

Ne tō hifo e lotu 'o Melinitāá, pea ne fakama'u hono lountutú 'o ne fakakaukau ki he'ene ngaahi filí. Mahalo pē 'e tukuange 'e Mami ke ne va'inga kapau te ne kole, ka 'i he taimi na'á ne fakakaukau ai ki he va'inga 'i he 'aho Sāpaté—tau-taufeto ki he'ene li'aki e lotú—na'e kamata ke ne ongo'i 'oku langa hono keté. Na'á ne 'ilo ko e 'aho Sāpaté ko e 'alu ki he lotú pea hū ki he Tamai Hēvaní, pea he 'ikai te ne lava 'o fai e ngaahi me'a ko iá lolotonga e va'inga soká.

Na'e pehē 'e Melinitā, “Oku ou tui 'oku totonu ke u toe tā ki ai 'o talaange he 'ikai te u lava au 'o va'inga.” Na'á ne fakato'a pē ke 'oua na'á ne tangi. Neongo na'á ne 'ilo ko e fili totonú ia, ka na'e faingata'a ke ne tukuange ha me'a na'á ne mātu'aki fie ma'u.

“Pea 'okú ke 'ilo e anga 'eku sio ki aí?” Ko Mami ia, 'i he'ene fā'ofua ange ki aí. “Oku ou tui ko ha tokotaha lelei koe.”

'I he Sāpate ko iá, ne tangutu 'a Melinitā 'i he Palaimelí, 'o fakakaukau ki he fili lelei kuó ne faí. Na'e 'ohovale 'a e faiakó 'i he taimi na'e tā atu ai 'a Melinitā 'o talaange he 'ikai te ne lava 'o va'inga 'i he 'aho Sāpaté. Na'á ne feinga ke liliu 'ene fakakaukau, ka na'á ne pikitai pē ia ki he'ene filí. 'I he'ene fanongo leva ki he ngaahi hiva mo e ngaahi lēsoni 'a e Palaimelí he taimi ní, ne malimali pē 'a Melinitā. Na'e talaange 'e he ongo'i melino ko ia 'i hono lotó, 'okú ne 'i ha feitu'u totonu. Kuó ne fai ha fili ikuna 'i hono faka'osingá. ■

TULIKI 'O E FEHU'Í

Ko e hā 'okú ke sai'ia taha ai 'i ho'o hoko ko e mēmipa 'o e Siasí?

'Oku ou sai'ia 'i he'etau ma'u 'a e maá mo e vai 'i he lolotonga 'a e sākalamēnití ko e fakamanatu 'o Sīsū Kalaisi. 'Oku fakamanatu mai 'e he maá Hono sinó, pea fakamanatu mai 'e he vai kiate kitautolu Hono ta'ata'a. 'I he'etau ma'u e sākalamēnití, 'oku tau lava 'o kuikui mo fakakaukau ai ki he ngaahi me'a ne fai 'e Sīsū ma'atautolú.

Eva J., ta'u 9, Kalolaina Tokelau, USA

'Oku ou sai'ia he 'alu ki he Palaimeli mo hiva e 'ū hivá.

Heiteni H., ta'u 5, Iutā, USA

'Oku ou sai'ia ke ako fekau'aki mo Sīsū Kalaisi, pea 'oku ou sai'ia he 'alu ki he Palaimeli mo ma'u ha ngaahi kaungāme'a.

Kefilini W., ta'u 7, Kalolaina Tokelau, USA

'Oku ou sai'ia he 'ilo 'oku lava ke ta'engata 'a e fāmili. (Lini)

'Oku ou lava 'o ma'u ha ngaahi kaungāme'a, 'oku ou lava 'o lau e folofolá he 'aho kotoa pē, pea ako e ongoongolelei. (Lafi)

Lini mo Lafi E., ta'u 9 mo e 10, Loto kolo Manila, Filipaini

'Oku ou sai'ia 'i he'eku ma'u ha ngaahi kaungāme'a fo'ou tokolahi mo lava ke ako'i hoku ngaahi kaungāme'a ta'esiasí fekau'aki mo e ongoongolelei. 'Oku ou lava 'o fanongo ki he konifelenisi lahi mo fanongo ki he lea 'a e kau palōfitá mo e kau 'Aposetoló. 'Oku fu'u fakalata foki 'a e efiafi fakafāmili 'i 'api koe-uhí 'oku mau 'alu 'o kai 'aisikilimi. Ifo atu!

Savana H., ta'u 12, Uasingatoni, USA

'Oku ou sai'ia 'aupito 'i he taimi 'oku ou ongo'i ai 'a e Laumālie Mā'oníoní. 'Oku lava ke u ongo'i tu'o lahi e Laumālie Mā'oníoní lolotonga 'eku fanongo ki he ngaahi leá mo e ngaahi lēsoní. 'Oku lava foki ke u ongo'i ia 'i he taimi 'oku ou tokoni ai ki he nīhi kehé.

Keili C., ta'u 7, Veisinia, USA

Ko e me'a 'oku ou sai'ia taha ai ko e lava ko ia ke tau ako mo va'inga he taimi tatau, pea lava ke tau ako lahi ange fekau'aki mo Sīsū Kalaisi. 'Oku ou sai'ia ke ako fekau'aki mo la koe'uhí ko la hoku Fakamo'ufi. (Lisa)

'Oku ou sai'ia ke ako fekau'aki mo Sīsū, pea 'oku ou 'ilo 'oku 'ofa'i kitautolu 'e Sīsū. (Lela)

Lisa mo Lela S., ta'u 8 mo e 6, Kalefōnia, USA

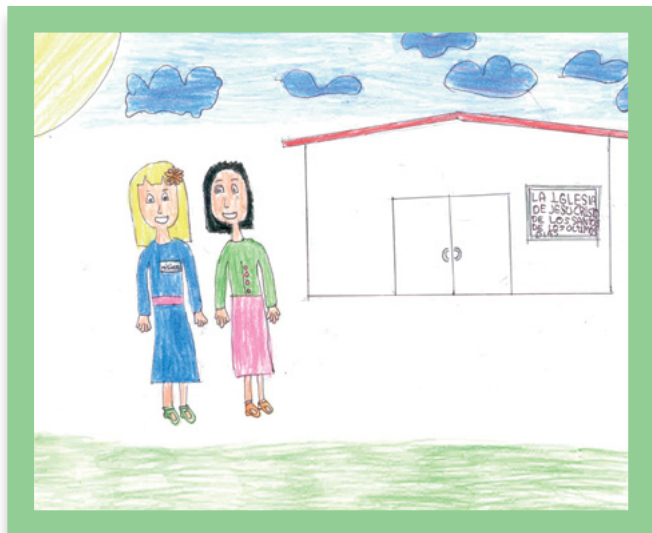
FEHU'Í HOKÓ

“'I he taimi 'oku kē ai 'eku fine'eikí mo 'eku tangata'eikí, 'oku ou ongo'i hoha'a 'aupito mo lotomamahi. Ko e hā te u fai?”

'Oku 'i ai nai ha'o fale'i fekau'aki mo eni? 'Omi ho'o talí mo e la'i taá kimu'a he 'aho 31 'o 'Okatopa, 2015. Ma'u homau tu'asilá 'i he peesi 3 pe 'imeili mai ki he liahona@ldschurch.org. “Question Corner” 'i he kaveingá.) Manatu'i ke fakakau mai ha fakangofua mei he mātu'á!

'Oku fakataumu'a pē 'a e ngaahi talí ko ha tokoni mo ha fakakaukau, ka 'oku 'ikai ko hano fakahaa'i 'o ha tokāteline 'o e Siasí.

KO 'ETAU PĒSÍ

Kau faifekau fefiné, fai 'e 'Āpila S., ta'u 9, Mekisikou

*Ne papitaiso ha tamaiki tangata
'e toko fā 'i he uooti tatau 'i
Āsenitina 'i he 'aho tatau. 'Oku
tu'u fakataha 'a e pīsopé
(loto-mālie) mo kinautolu.*

FAKAMĀLŌ KI HE 'OTUA

Fakamālō ki he 'Otuá, ko e maamá,
Maamangia he 'aho mo e pō.
Fakamālō ki he 'Otuá, ko e 'ulu'akaú,
Hangē 'oku 'alovilí 'ene angiangi.
Fakamālō ki he 'Otuá, 'ikai lava fakamatalāi,
'I he kotoa hoku lotó kuó Ke ngaohi e
mo'uí ni.

'Ikai fe'unga e mo'uí ni
Koloa 'eku mo'uí, 'oku ou fiamālié.

Nisa J., ta'u 10, Lepapulika 'o Paláu

*Ne ma'u 'e hoku tuonga'ané mo ha kaungāme'a
homau fāmili, 'a hona uiui'i ngāue fakafaifekau. Ne
mau faka'uli houa 'e valu ki he temipale 'i Feleipeeki,
Siamané, ke na lava ai 'o ma'u hona 'enitaumeni 'i
he temipalé.*

*Ne mau nofo ai 'i ha 'aho 'e nima koe'uhi ke lava
hoku fāmili 'o fakahoko ha ngāue fakatemipale lahi.
'Oku 'i ai ha nofo'anga ki he ngaahi fāmili 'i he fei-
tu'u 'o e temipalé. Ne u tokoni mo ha fānau 'e nīhi
ki he tangata fu'ifu'i ngoué, pea ne 'omi ha'amau
'aisi kilimi. Ne mau ma'u ha fiefia lahi.*

*'Oku ou hanganaki atu ki he ta'u fo'ou 'i he hoko-
sia hoku ta'u 12 pea te u lava leva 'o fakahoko 'a e
papitaiso 'i he temipalé.*

'Ālika S., ta'u 11, Silōvakia

Ko Pita, Koniliusi, mo e 'Āngeló

Fai 'e Erin Sanderson

I he hili e toetu'u 'a Sisuú na'á Ne foki ki he langí, ne malanga 'a Pita mo e ni'ihí 'o e Kau 'Aposetoló 'i ha ngaahi feitu'u kehekehe, ka ki he kau Siú pē.

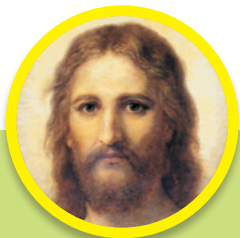
Ko ha 'eikitau 'a Koniliusi 'i he kau tau Lomá. Na'á ne tui ki he 'Otuá, ka na'e 'ikai ko ha Siu ia. Ne hā ha 'āngelo kiate ia peá ne tala-ange ke 'alu kia Pita. Ne fekau 'e

Koniliusi 'ene kau tangatá ke kumi 'a Pita, peá ne fekau 'e he Laumālie Mā'oni'oni 'a Pita ke 'alu mo kinautolu.

'I he fale 'o Koniliusí, ne ako'i 'e Pita 'a e fu'u kakai tokolahi ne nau talolo aí. Na'á ne vahevahe ange 'a e ongoongolelei 'o Sisū Kalaisí, pea ne nau ongo'i 'a e Laumālie Mā'oni'oni mo 'ilo'i 'oku mo'oni ia. 'I hono 'ilo

'e he ngaahi kaungāme'a 'o Pitá kuó ne malanga ki he ni'ihí ne 'ikai ko ha Siu, ne nau 'ohovale. Ka na'e tala-ange 'e Pita kiate kinautolu kuó ne 'ilo 'eni ko e ongoongolelei 'o Sisū Kalaisí 'oku ma'á e tokotaha kotoa pē. (Vakai ki he Ngāue 10:1–48; 11:1–18.) ■

'Oku nofo 'a e tokotaha na'á ne fa'ū 'i Tutā, USA.

MATEUTEU KE VAHEVAHE

Ko e taha e founa ke hoko ai ko ha faifekau lelei ko e feinga ke hangē pē ko Sisuú. Kosi 'a e 'ū pine hingoá pea fakafonu aki ha 'ulu-ngaanga 'okú ke fie akoako hono fakahokó. Mahalo pē na'a lava ke ke ngāue'aki e "'Eletā Anga'ofa" pe "Sisitā Hounga'ia." Tuku ho'o piné ki ha feitu'u te ne fakamanatu atu kiate koe ho'o taumu'á.

'Eletā

Sisitā

Sisitā

'Eletā

TALANOA FAKAFĀMILÍ

Lau 'a e Mātiu 28:19–20. Talanoa fekau'aki mo e founa te tau lava ai 'o vahevahe 'a e ongoongolelei mo e tokotaha kotoa pē. Fakakaukau ki ha ngaahi fahu'i 'oku ala ma'u ho ngaahi kaungāme'á pe kaungā'apí fekau'aki mo e ongoongolelei. Te ke lava 'o akoako hono fai 'o e fahu'i mo e talí mo ho fāmilí.

Hivá: Fili ha hiva fekau'aki mo e ngāue fakafaifekau, hangē ko e "'Omi ki Māmani 'Ene Mo'oní" (*Tohi Hiva 'a e Fānaú*, 92).

Folofolá: Mātiu 28:19–20

Vitioó: 'Alu ki he Biblevideos.org ke mamata'i e "Peter's Revelation to Take the Gospel to the Gentiles."

TOKONI FAKAFOLOFOLÁ

'E mahino ange 'a e folofolá kiate kitautolu 'i he taimi 'oku tau vahevahe ai 'a e me'a 'oku tau akó. Lau ha potufofolola mo ho fāmilí pea talanoa ki hono 'uhinga 'o ha ngaahi fo'i lea pe kupu'i lea faingata'a, hā hono 'uhinga 'o e potu folofolá kiate koé, mo e ngaahi founa ke faka'aonga'i ai 'i ho'o mo'uí.

'ILO LAHI ANGE

Kimú'a pea ui 'a Pita ko e ākongá, ko ha tangata toutai ia ne 'iloa ko Saimone. Ne 'oange 'e Sīsū kiate ia e hingo ko e Pita, 'a ia ko hono 'uhingá ko e "fo'i maka" pe "maka." 'I he hili e mavahe 'a Sīsū mei māmani, ne hoko 'a Pita ko e 'Aposetolo pule mo tatakí e Siasí. Na'á ne ma'u 'a e ngaahi kī, pe mafai, 'o e lakanga fakataula'eikí.

*Kuo hili 'a e vaeuapoó,
ka na'e 'ilo 'e Tatu ko e
taimi ia ke lea aí.*

Ko e Kumi Tokoní

Fai 'e Kimberly Reid

Makatu'unga 'i ha talanoa mo'oni

"Tamai Hēvani 'oku ou kole ke ke tataki mo malu'i au he 'aho kotoa pē" (Tohi Hiva 'a e Fānaū, 19).

Ne tokotokoto 'ā'ā pē 'a Tatu 'o feinga ke 'oua na'ā ne tangi. Kuó ne lotu ki ha tokoni, ka na'e hangē 'oku kapu ia 'e ha kongā 'ao fakapo'ulí, 'o teke'i kitu'a 'a e Laumālié.

"Fēfē kapau 'e 'ikai toe matangalo ia meiate au 'a e polokalama TV ta'efe'unga ko iá?" ko 'ene hoha'ā ia.

'I he ngaahi 'aho si'i kuohilí, na'ā ne fakamo'ui hake 'a e TV he na'e 'osi vave 'ene fai ngāue fakaako mei 'apí. Ka na'e 'ikai te ne 'amanaki te ne sio 'i ha me'a *pehē* 'i he TV. Na'e fu'u mo'utāfu'ua 'a Tatu 'o 'ikai ai

ke ne tāmāte'i vave 'a e televīsoné 'o hangē ko ia na'e totonu ke ne faí.

Na'e fakatu'upakē. Na'e 'ikai ke fakataumu'a ke sio ha me'a pehē, ka 'i he taimí ni 'oku 'ikai toe lava ke ngalo ia. 'I he taimi 'e ní'hi 'oku hū ia ki he'ene fakakaukaú lolotonga e akó, 'i he tēpile ma'u me'atokoni efiafi—pea na'a mo e lolotonga 'a e lotú. 'I he ngaahi taimi peheé, na'ā ne fiefia 'oku 'ikai lava 'a Mami mo Teti 'o lau 'ene fakakaukaú. Kuo ako-nekina 'e he ongomātu'a 'a Tatú ia ke 'oua na'ā ne mamata 'i ha ngaahi fakatātā 'o ha kakai 'oku 'ikai ke tui honau valá. Na'ā ne 'ilo na'ā na 'amanaki mai foki te ne faka'ehi'ehi mei he ngaahi polokalama TV, faiva, mo e keimi vitiō feke'ike'i.

"Oku ou toki 'ilo 'eni hono 'uhingá," ko e hanu ia 'a Tatú.

Ne tu'u hake 'a Tatu mei hono mohengá 'o toe tū'ulutui hifo. Ko e ha nai te ne lava 'o faí?

"Tamai Hēvani," ko e fanafana ia 'a Taté. "Kātaki 'o tokoni'i au ke ta'ofi 'eku fakakaukau ki he me'a ne u mamata aí." Na'ā ne holo 'a e lo'imata hono fofongá peá ne fakafanongo. Na'e tā vave ange hono mafú. Na'ā ne fakakaukau na'ā ne ongo'i 'a e ue'i 'a e Laumālie Mā'oni'oní kiate ia, ka na'e 'ikai ko e tali ia na'ā ne fie ma'ú.

Na'e fie ma'u ke ne tala ki he'ene ongomātu'á.

Ko e hā nai hono 'uhingá? Ko e fifili ia 'a Tatú. 'Okú ne ongo'i hangē ha ki'i pēpē 'oku 'alu ki he loki 'o 'ene ongomātu'á 'i he vaeua poó. Pea *talaange* kiate kinaua? Na'ā ne ongo'i mā mo toe ongo'i puke.

Pea toki hā mai ha fakakaukau 'i hono 'atamaí: 'Oku fie ma'u 'e he Tamai Hēvani ke ne fiefia. 'Oku fie ma'u 'e he Tamai Hēvani ke ne toe ongo'i 'a e Laumālie Mā'oni'oní, ke fakakaukau ki he ngaahi me'a leleí, mo faitotonu ki hono fāmilí. Na'ā ne toe fie ma'u foki 'a Tatu ke hoko ko ha ma'u Lakanga Taula'eiki Faka-Élone mo'ui taau 'i he taimi te ne ta'u 12 aí 'i ha ngaahi māhina si'i mei ai. Na'e fakatokanga'i 'e Tatu kapau te ne kei fakapulipulí 'e me'a na'ā ne sio aí, te ne mo'ui mamahi ai.

Na'e 'ilo 'e Tatu 'okú ne fie ma'u ha tokoni—peá ne toki talaange eni 'e he Laumālié 'a e feitu'u ke ma'u aí.

Na'e sio hake 'a Tatu ki he uasi mata'ifika 'i he tafa'aki hono mohengá. Ko e mei hoko ia e 1:00 hengihengí. Na'ā ne tu'u hake 'o lue atu 'i he holo fakapo'ulí ki he loki 'ene ongomātu'á. Na'ā ne fakangalo'i 'ene tailiilí, 'o ne tukituki atu 'i hona matapaá.

"Mami? Teti?"

"Tatu, ko koe ena?" ko e le'o fie-mohea mai ia 'a Mamí.

"Oku 'i ai ha me'a 'oku hoko?" Ko e fehu'i mai ia 'a Tetí.

"Io," Ko Tatu atu ia. "E lava nai ke tau talanoa? Pea 'e lava nai ke 'omai haku tāpuaki?"

Na'e kamosi 'e Teti e maama he ve'e mohengá peá ne fakaafe'i atu 'a Tatu ki loto. Ko e fuofua taimi ia 'i ha ngaahi 'aho lahi, ke ongo'i 'e Tatu 'a e māfana, 'amanaki leleí, mo e māmá. ■

'Oku nofo e tokotaha na'ā ne fa'u e talanoá 'i Tutā, USA.

‘Oiaue! Ko e Hā Leva ‘e fai he Taimi ní?

‘O ku lava ke hoko ia ‘i ha feitu‘u pē—‘i ‘api, ‘i ‘apiako, pe ko ha ‘api ‘o ha kaungāme‘a. Fakafokifā pē ‘okú ke sio ki ha me‘a ‘okú ke ‘ilo ‘oku ‘ikai sai—‘i ha telefoni, TV, komipiuta, pe keimi, pe ‘i ha tohi pe makasini. Ko e hā te ke fai he *taimi ní* ke ke ongo‘i fiefia ange ai?

‘Oua te ke tangutu pē ai. Mamata mo lau ha me‘a ‘oku lelei. Fai ha fa‘ahinga me‘a longomo‘ui. Fai ha ngāue lelei. Feohi mo e fāmilí mo e kaungāme‘a.

Manatu‘i kohai koe. ‘Okú ‘ikai te ke kovi koe‘uhí ko e me‘a na‘á ke mamata aí. Ko e fānau koe ‘a e ‘Otuá, pea ‘okú Ne ‘ofa ‘iate koe mo fie tokoni‘i koe ke ke malu mo fiefia.

Mavahe mei ai. Tāmate‘i ia Tuku ia ki lalo. ‘Ai ke hangē ‘oku kona ia ki ho ‘atamaí—koe‘uhí he ‘oku pehē.

Tala ki ho‘o fine‘eikí pe tangata‘eikí. Ko e mātu‘á ‘oku nau ‘ilo‘i lelei taha koé, pea ‘oku nau fie ma‘u ke tokoni‘i koe ke ke malu mo fiefia. ‘Oua na‘á ke mā. Ko e me‘a ‘oku hoko kiate koé ‘oku hoko ia he taimi ‘e níhi ki he meimei tokotaha kotoa pē.

Fa‘a talanoa. ‘I ha taimi pē ‘okú ke sio ai ki ha fa‘ahinga me‘a ‘okú ne ngaohi koe ke ke ongo‘i ta‘emanonga lolotonga e ‘ahó ‘e ala tokoni kiate koe ha‘o talanoa ki ho‘o fine‘eikí pe tangata‘eikí. ‘E lava ke tokoni‘i koe ‘e he mātu‘á ke fa‘u ha palani ke malu‘i ai koe mei he mamata ki he ngaahi me‘a ta‘efe-‘ungá. Kapau ‘okú ke ongo‘i pōpula, hoha‘a, pe hangē ‘okú ke toe fie sio ki ha fa‘ahinga me‘a ta‘efe‘unga, fakapapau‘i ‘okú ke tala mo ia foki kiate kinaua.

Tukuange ia. Fakakaukau loto kiate koe hangē hano tukuange ha fo‘i pula pea mamata ki he‘ene tētē atu he ‘eá. Fakafiemālie‘i koe pea tuku ke tēkina atu e me‘a na‘á ke mamata aí mei ho ‘atamaí. Fakakaukau loto leva ki he temipalé, ho fāmilí, pe ko ha me‘a kehe ‘okú ke manako ke mamata ki ai.

Ko e Hina 'a Paulá

Fai 'e Lei Goldrup

Makatu'unga 'i ha talanoa mo'oni

Na'e tokoni 'a Paula ki he'ene Tangata'eikí ke tō ngoue. Na'á ne faka'amu ne 'i ai hono tokoua ko 'Elikí ke tokoni. Ka na'e lolotonga ngāue fakafaifekau 'a 'Elikí ia 'i ha feitu'u mama'o.

Na'e pehē ange 'a Paula, "He 'ikai pē ke u fu'u lahi au 'o hangē ko 'Elikí. 'E founa fēfē ha'aku hangē ko iá 'o 'alu 'o ngāue fakafaifekau?"

Na'e talaange 'e he Tangata'eikí, "Oua te ke tokanga ki ai. Te ke fu'u lahi pē."

Na'e 'oange 'e he tangata'eikí kia Paula ha ngaahi fo'i tenga'i hina. Na'á ne tokoni kia Paula ke tō ia.

Na'e fehu'i ange 'e Paula, "E tupu e fanga ki'i fo'i tenga ko 'ení 'o hoko ko ha ngaahi fo'i hina?"

Na'e pehē 'e he Tangata'eikí, "Kapau te ke tokanga'i lelei ia."

Na'e ha'u 'a Paula 'o fakasio 'a e ngoué he 'aho kotoa pē. Na'á ne fu'ifu'i ia, pea taimi nounou pē na'e huli hake. Na'e faka'au ke lalahi ange 'a hono laú. Na'e ta'ata'aki fakalelei 'e Paula 'a e vaó.

‘I he fa’ahita’u fakatōlaú, ne kamata ke tupu ‘ene ngaahi fu’u hiná. Na’e ‘i ai foki mo ha ngaahi fo’i hina lanu moli fuolalahi!

Na’e puke mai ‘e Paula e tangata’eikí ke faka’ali’ali ange. Na’e talaange ‘e he tangata’eikí, “Na’á ke tauhi lelei ho’o ngaahi fu’u hiná!”

“Ko ia! Pea te u tauhi lelei foki ke u fu’u lahi mo au.” Na’e mamali ‘a Paula. “Pea ‘i he taimi te u fu’u lahi aí, te u lava ‘o ‘alu ‘o ngāue fakafaifekau hangē ko ‘Ēlikí!” ■

‘Oku nofo e tokotaha na’á ne fa’u e talanoá ‘i Tutā, USA.

Ngaahi Fo'i Pupunga Hiná

Ko e fu'u hina 'e fiha na'e tō 'e Paulá?

Te ke lava 'o kumi e ngaahi me'a kehe na'e fūfuu'í? ■

Taha he Milioná

Ma'ama'a mo longomo'ui ♩ = 96-104

Fakalea'e Jan Pinborough
Fakatu'ungafasi 'e Michael F. Moody

mf

1. La - u mi - li - o - na he Mā -
a - nga - le - le - i, Mo

ma - ní ko - to - a Fā - na - u 'a e 'O - tu - á, Fi -
ta - la - ngo - fu - a. Te u 'o - fa 'i he 'E - i - kí He

māmālie ange *a tempo*

si - fi - si - mu - 'a. Taha he mi - li - o - ná, 'O - tu - pu - la - ki! Taha
me - 'a ko - to - a. Taha he mi - li - o - ná, 'O - tu - pu - la - ki! Taha

he mi - li - o - ná, 'i Ho-no - mā - má! Fu - nga - ni pe - a ma - ke - hé —
he mi - li - o - ná, 'i Ho-no mā - má! Fu - nga - ni pe - a ma - ke - hé —

1.
(pasi) Lau - lō - ta - há — Fi - na - nga - lo i - a e Ta - ma - í. 2. Te u
Lau - lō - ta - há — Fi -

2.
na - nga - lo i - a e Ta - ma - í ma'a - kú! Fi - na - nga - lo i - a e Ta - ma - í.

māmālie ange *rit.*

© 2010 'e Jan Pinborough pea mo Michael F. Moody. Ma'u 'a e totonu fakalao kotoa pē.

'E lava ke hiki ha tatau 'o e fo'i hivá ni ke faka'aonga'i 'i he ngaahi me'a 'a e Siasi'oku 'ikai fakakomēsiálé pe ko hono faka'aonga'i pē 'i 'apí.

Kuo pau ke fakakau e fakatokanga ko 'en'f 'i he tatau kotoa pē 'oku hiki.

**Fai 'e Palesiteni
Heneli B. 'Aealingi**

Tokoni 'Uluaki 'i he
Kau Palesitenisī
'Uluaki

KO E HALA KI HE MALU'ANGÁ

Ko e taha e ngaahi founga 'oku tau ala 'ilo ai ha fakatokanga mei he 'Eikí ko hono 'omai 'a e fono 'o e fakamo'oni, mo e kau fakamo'oni kuo fakamafai'.

'O ku hangē 'oku 'ikai hano ngata- 'anga 'o e holi 'a e Fakamo'uí ke tataki kitautolu ki he malu'angá. Pea 'oku ta'efeliliuaki 'a e founga 'okú Ne fakahaa'i mai ai kiate kitautolu 'a e halá. 'Okú Ne ui 'i ha ngaahi founga lahi koe'uhí ke a'u atu kiate kinautolu 'oku nau vilitaki ke tali iá. Pea 'oku kau 'i he ngaahi founga ko iá hono 'omi e pōpoakí 'i he ngutu 'o 'Ene kau palōfitá 'i ha taimi pē 'oku fe'unga ai e kakaí ke ma'u 'iate kinautolu ha kau palōfita 'a e 'Otuá. 'Oku fatongia 'aki 'e he kau tamaio'eiki kuo fakamafai'i ko iá hono fakatokanga ki he kakaí, tala kiate kinautolu 'a e hala ki he malu'angá.

'I he taimi na'e fakautuutu ai 'a e ngaahi longolongoa 'a 'i he fakatokelau 'o Misulí, USA, 'i he fa'ahita'u fakatōlau 'o e 1838, na'e ui 'a e Palōfita ko Siosefa Samitá ki he kāingalotú ke nau fakatahataha ki Hihifo Mama'o ke nau unga ai. Na'e 'i ai e tokolahi 'i he ngaahi faama mama'o atú pe 'i he ngaahi nofo'anga moveteveté. Na'á Ne fale'i tonu 'a Sēkope Hauna, ko e fuofua tokotaha ke nofo'i ha ki'i nofo'anga ne ui ko Hauna Mila. 'I ha lēkooti 'o e taimi ko iá ne hā ai 'eni: "Ne tala 'e

Siosefa ha fekau kia Hauni, 'a'ana e falé, ke fakahā ki he kāingalotu ne nau nofo aí ke nau mavahe pea ha'u ki Hihifo Mama'o, ka na'e 'ikai ke fakaa'u 'e Misa Hauna ia 'a e fekaú" (Philo Dibble, 'i he "Early Scenes in Church History," 'i he *Four Faith Promoting Classics* [1968], 90). Kimui aí, ne lēkooti 'e he Palōfita ko Siosefá 'i he'ene hisitōliá: "'Oku a'u mai ki he 'ahó ni kuo foaki mai 'e he 'Otuá ha poto kiate au ke fakahaofi 'aki e kakai ne nau fakafanongo ki he fakahinohinó. 'Oku te'eki ha taha [kuo fai] ki he'eku ngaahi fakahinohinó 'e tāmata'i" (*Hisitōlia 'o e Siasí* 5:137). Pea hiki leva 'e he Palōfitá 'a e mo'oni fakamamahi ko ia ki he ngaahi mo'ui tonuhia ne mei fakahaofi 'i Hauna Milá 'o ka ne ma'u pea nau muimui ki he'ene fakahinohinó.

'I hotau taimí, kuo fakatokanga mai kiate kitautolu e feitu'u ke tau hao ai mei he angahalá pea mo e mamahí.

Ko e taha 'o e ngaahi kī ki hono fakatokanga'i 'o e ngaahi fakatokanga ko iá ko hono toutou lea 'akí. Ko hono toe 'ai ke mahino angé, 'oku tā tu'o lahi 'a ho'o fanongo mei hotau palōfitá 'i he ngaahi konifelenisi lahi ko 'ení, ki he'ene ngāue 'aki e lea ha palōfita kimu'a pea kuó ne hoko ai ko e fakamo'oni hono ua mo tolu he taimi 'e nī'hi. . . . Na'e hiki 'e he 'Aposetolo ko Paulá 'o pehē "'i he ngutu 'o e fakamo'oni 'e toko ua pe toko tolú 'e fakamo'oni 'a e lea kotoa pē" (2 Kolinitō 13:1). Ko e taha e ngaahi founga 'oku tau ala 'ilo ai ko e fakatokangá mei he 'Eikí ko hono 'omai 'a e fono 'o e fakamo'oni, mo e kau fakamo'oni kuo fakamafai'i. 'I he taimi 'oku ngali toutou he'aki ai e ngaahi lea 'a e kau palōfitá, 'oku totonu ke ne tohoaki'i 'etau tokangá pea fakafonu hotau lotó 'aki 'a e hounga'ia ke mo'ui 'i ha taimi monū'ia. . . .

'Oku 'ofa 'a e Tamai Hēvaní 'iate kitautolu. Na'á Ne tuku mai Hono 'Alo Tofu Pē Tahá ke hoko ko hotau Fakamo'ui. Na'á Ne 'afio'i te tau 'i ha tu'unga fakatu'utāmaki 'i he mo'ui fakamatelié, ko e kovi tahá mei he ngaahi 'ahi'ahi 'o ha fili fakalilifu. Ko e taha ia e ngaahi 'uhinga 'oku 'omai ai 'e he Fakamo'uí 'a e ngaahi kī 'o e lakanga fakataula'eikí ke unga ki ai 'a kinautolu 'oku 'i ai honau telinga ke fanongó mo e tui ke talangofuá. ■

Mei he "Finding Safety in Counsel," Liahona, Siulai 1997, 23–25.

NGAAHI 'ILO

‘Oku tu’o fiha nai ‘etau lea ‘ofa ki he taha kotoa?

“Te tau ala sivi’i kitautolu ‘aki hono fai ha ngaahi fehu’i. . . . 1. Ko e fē taimi fakamuimuitaha ne u fakahikihiki’i fakamātoato ai hoku hoá, he’ema toko uá pe ‘i he sio ‘ema fānaú? 2. Ko e fē taimi fakamuimuitaha ne u lotu ai ‘o fakamālō, fakahaa’i ‘eku ‘ofá pe tautapa ‘i he loto tui koe’uhí ko ia? 3. Ko e fē taimi fakamuimuitaha ne u longo ai ke ‘oua náá ku lea ‘aki ha me’a ‘e fakatupu loto mamahi? 4. Ko e fē taimi fakamuimuitaha ne u kole fakamolemole ai ‘i he loto fakatōkilalo mo’oni—pea ‘ikai fakakau atu ai e kupu’i lea, “he kapau pē náá ke pehē koe” pe “he kapau pē na’e ‘ikai ke ke”? 5. Ko e fē taimi fakamuimuitaha ne u fili ai ke u fiefia kae ‘ikai vilitaki atu ko au ‘oku “tonú”?”

Linda K. Burton, palesiteni lahi ‘o e Fine’ofá, “Te ta Kaka Fakataha,” *Liahona*, Mē 2015, 31.

‘Oku ‘i he Makasini Ko ‘Ení Foki

MA’Á E KAKAI LALAHÍ KEI TALAVOÚ

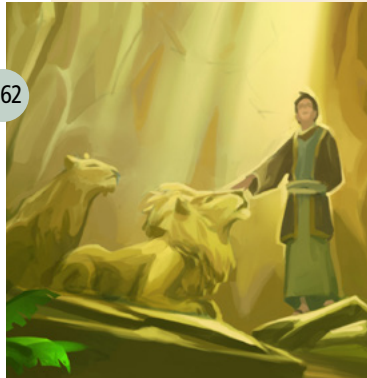
MO’UI ‘I HE **Loto Mo’oni**

‘E tokoni e mahino ki he ‘uhinga ho’o ngaahi filí
ke ke fai ‘a e ngaahi me’a totonú ‘i he ‘uhinga
totonu. Ako ke fakataumu’a e mo’ui!

p.44

MA’Á E TO’U TUPÚ

p.62

TO’U TUPU **MA’ONGO’ONGA** ‘I HE FOLOFOLÁ

Na’e kehe ‘a e feingatau ne fehangahangai mo e to’u
tupu ‘i he folofolá meiate kimoutolu, ka te ke lava pē ‘o
kei muimui ‘i he’enu ngaahi sīpinga ‘o e loto to’á, tuí,
mo e talangofuá ‘i hono ikuna’i ho ngaahi faingata’á.

MA’Á E FĀNAÚ

Ko e Kumi **Tokoní**

Na’e ‘ikai lava ‘a Tatu ‘o ta’ofi ‘ene fakakaukau ki
he me’a na’a ne mamata ai ‘i he TV, ko ia na’a ne
lotu ki he Tamai Hēvani ke ‘ilo e me’a ke fai.

p.72

SIASI ‘O
SĪSŪ KALAISI
‘O E KAU MĀ‘ONTONI
‘I HE NGAHI ‘AHO
KIMUI NĪ